

ΔΠΜΣ "Έρευνα στην Αρχιτεκτονική: Σχεδιασμός – Χώρος – Πολιτισμός"
Κατεύθυνση Β. «Πρωτοημένα Ζητήματα Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού»

Φοιτήτρια_Μιλέντι Χαλίμι_ AM: 41001836

Διπλωματική Εργασία

Οι αυτοσχέδιες χωρικές πρακτικές ως μηχανισμοί μετασχηματισμού και οικειοποίησης του αστικού χώρου: Η περίπτωση των εργατικών κατοικιών στα Τίρανα

Επιβλέπων_Σταύρος Σταυρίδης

Επιτροπή_Κωνσταντίνος Ντάφλος, Ματθαίος, Παπαβασιλείου

Αθήνα, ΕΜΠ, 2021

Περίληψη

Τα Τίρανα χρησιμοποιούνται ως συγκεκριμένη περίπτωση της περιοχής των Βαλκανίων για τη διερεύνηση των κοινωνικό-χωρικών δυναμικών που συμβάλλουν στον μετασχηματισμό του αστικού χώρου και εξηγούν το φαινόμενο των αυτοσχέδιων αστικών επεμβάσεων. Η περίοδος του Υπαρκτού Σοσιαλισμού και η πολιτική παρακμή, που ακολούθησε την κατάρρευση του, παρείχε μοναδικές συνθήκες στο χρόνο και στο χώρο για την εκδήλωση αυτών των φαινομένων. Συγκεκριμένα, οι χώροι εργατικής κατοικίας, ως σοσιαλιστικοί κοινωνικοί χώροι, επιτελούσαν συγκεκριμένες χωρικές πρακτικές που είχαν ως στόχο την έκφραση των πολιτικών επιδιώξεων του κράτους και την επικράτηση του αφηρημένου χώρου μέσα από την εφαρμογή ενός κεντρικού σχεδιασμού, όπου σε συνδυασμό με την απουσία δυνάμεων της αγοράς και την αδυναμία του κράτους να ελέγξει και να ρυθμίσει τον χώρο την μετασοσιαλιστική περίοδο οδήγησαν στην ανάπτυξη αστικών επεμβάσεων που μετασχημάτισαν τον αστικό χώρο. Για αυτόν τον λόγο σε αυτούς τους χώρους επιχειρούμε να εντοπίσουμε τις συνέπειες της κοινωνικής αλλαγής από τη μια κοινωνία στην άλλη. Οι άτυπες και αυτοσχέδιες χωρικές πρακτικές από τους κατοίκους, οι οποίοι ακολουθούν την αρχή του *do it yourself*, καθώς και τα δικά τους αισθητικά κριτήρια, αποτελούν το οπτικό αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας. Σε συνδυασμό με τα παραπάνω, η έρευνα εξετάζει πώς αυτά τα φαινόμενα αλληλοσυνδέονται με τις έννοιες της οικειοποίησης και του διαφορικού χώρου (*differential space*) του Lefebvre και επιχειρεί να απαντήσει στο βασικό ερώτημα αν αυτές οι αυτοσχέδιες χωρικές πρακτικές αποτελούν ένα είδος μηχανισμού μετασχηματισμού και οικειοποίησης του αστικού χώρου και αν εν τέλει έχουν και πολιτικό πρόσημο. Συνεπώς, η πολιτική αλλαγή, δηλαδή η μετάβαση από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό θα αποτελέσει το κυρίαρχο ιστορικό-πολιτικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα κινηθεί η εργασία. Η ελευθερία παρέμβασης στον χώρο της κατοικίας και η ικανοποίηση των αναγκών των χρηστών θα συνθέσουν τα στοιχεία του πλαισίου αυτού, όπως επίσης και οι έννοιες της οικειοποίησης και του διαφορικού χώρου (*differential space*) του Henri Lefebvre, που θα διαμορφώσουν αντίστοιχα το εννοιολογικό πλαίσιο για την ερμηνεία και ανάλυση των χωρικών αυτών παρεμβάσεων.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1_Εισαγωγή

2_Για μια νέα παραγωγή του χώρου

2.1_Διαβάζοντας τον Λεφεβρ

2.2_Η παραγωγή του χώρου

2.3_Αφηρημένος χώρος

2.4_Διαφορικός χώρος

3_Οικειοποίηση

3.1_Η Οικειοποίηση ως κοινωνική και χωρική πρακτική

3.1.1_Χρόνος

3.1.2_Χώρος

3.1.3_Κοινωνία

3.1.4_Εκτροπή

3.2_Η διαλεκτική προσέγγιση της οικειοποίησης και της κυριαρχίας

3.3_Συμπεράσματα: Οικειοποίηση

4_Τίρανα: Η εξέλιξη της πόλης στον χώρο και τον χρόνο

4.1_Η αρχή των Τιράνων: Η διασύνδεση μεταξύ Ανατολής και Δύσης

4.2_Η παραγωγή του χώρου την Σοσιαλιστική περίοδο

4.3_Η παραγωγή του χώρου την Μετασοσιαλιστική περίοδο

4.4_Συμπεράσματα

5_Αυτοσχέδιες πρακτικές ως μηχανισμοί μετασχηματισμού και οικειοποίησης του αστικού χώρου: Η περίπτωση των συγκροτημάτων εργατικής κατοικίας

5.1_Αρχές Σχεδιασμού των περιοχών εργατικής κατοικίας

5.2_Διαδικασίες Μετασχηματισμού και Οικειοποίησης

5.3_Περιπτώσεις μελέτης

5.4_Συμπεράσματα: Δυνατότητες Οικειοποίησης και παραγωγής διαφορετικού χώρου

6_Βιβλιογραφία

1_Εισαγωγή

Οι αναδυόμενες διαδικασίες παραγωγής και μετασχηματισμού του αστικού χώρου από τους χρήστες αναδεικνύουν ένα εναλλακτικό μέσο με τον οποίο τα άτομα και οι ομάδες συμμετέχουν στον αστικό μετασχηματισμό. Συγκεκριμένα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο μετασχηματισμός των εργατικών περιοχών κατοικίας στην μετασοσιαλιστική Αλβανία, καθώς παρέχεται ένας αυτοερμηνευόμενος τρόπος διαμόρφωσης του χώρου, ο οποίος δεν ακολουθεί τις τρέχουσες κανονιστικές διαδικασίες αστικής ανάπτυξης.

Η εργασία αυτή επιχειρεί να μελετήσει την κρατική-εργατική κατοικία, η οποία αποτέλεσε την κύρια μορφή παραγωγής κατοικίας στην Αλβανία κατά την σοσιαλιστική περίοδο και η οποία όχι μόνο ταυτίστηκε με ένα πολύ συγκεκριμένο μοντέλο κατοίκησης αλλά και με μια συγκεκριμένη φιλοσοφία οργάνωσης της κατοικίας σε επίπεδο γειτονιάς και πόλης. Οι βασικές αρχές του Μοντέρνου κινήματος αποτέλεσαν την βάση, πάνω στην οποία η αλβανική αρχιτεκτονική και πολεοδομική πρακτική αυτής της περιόδου διαμορφώθηκε. Η τυποποίηση και η χρήση προτύπων εξελίχθηκαν όχι μόνο σε βασικά σχεδιαστικά εργαλεία αλλά και σε βασική ιδεολογική γραμμή. Ο σχεδιασμός της ελάχιστης κατοικίας αποτέλεσε το βασικό αίτημα αυτής της περιόδου, και η εξέλιξη των τύπων κατοικίας που εφαρμόζονται, καταδεικνύουν ακριβώς αυτήν την σχεδιαστική λογική. Αποτέλεσμα αυτής της φιλοσοφίας σχεδιασμού, πέρα από την απώλεια της ταυτότητας και της ομοιομορφίας των περιοχών κατοικίας, ήταν και η αδυναμία των χώρων κατοίκησης να εξυπηρετούν τις στεγαστικές ανάγκες των κατοίκων τους. Με την ιδιωτικοποίηση των εργατικών κατοικιών, όμως, την μετα-σοσιαλιστική περίοδο, μετατοπίζεται η διαλεκτική σχέση του χρήστη με τον χώρο κατοίκησης του, και ο χρήστης από παθητικό κάτοικο αποκτά ενεργό πλέον ρόλο στην διαμόρφωση του χώρου κατοίκησης του. Η ανάκτηση του ελέγχου εκφράζεται από τους κατοίκους από την ανάγκη να παρέμβουν και να μετασχηματίσουν τους χώρους αυτούς προκειμένου να τους οικειοποιηθούν και να καλύψουν τις ανάγκες τους. Η οικειοποίηση αυτή εκφράζεται μέσω αυτοσχέδιων παρεμβάσεων και επεκτάσεων του χώρου κατοίκησης. Η οργανωμένη δόμηση της προηγούμενης περιόδου, με τις μεγάλες ανοιχτές επιφάνειες προσφέρθηκε ως η καλύτερη λύση για τα τις νέες κατασκευές. Οι κάτοικοι, στην προσπάθειά τους να βελτιώσουν τους χώρους διαβίωσης τους, προχωρούν σε αποσπασματικές επεκτάσεις των κατοικιών τους ή προσθέτουν επιπλέον ορόφους, με αποτέλεσμα πολλές από αυτές τις κατοικίες σήμερα να είναι αγνώριστες. Παράλληλα, πολλά ισόγεια διαμερίσματα έχουν μετατραπεί σε εμπορικά καταστήματα, αλλάζοντας τα αστικά μέτωπα και τη σχέση του δημόσιου με το ιδιωτικό. Ο δημόσιος χώρος έχει κατακερματιστεί ακόμα περισσότερο, από τις νέες πολυκατοικίες που ανεγείρονται εσωτερικά των συγκροτημάτων, καθώς και από το πλήθος των αυτοκινήτων τα

οποία κλείνουν διελεύσεις και περάσματα. Η αυθαίρετη και οργανωμένη δόμηση συνιστούν πλέον την εικόνα των συγκροτημάτων.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η μελέτη επιχειρεί να απαντήσει στο βασικό ερώτημα αν αυτές οι αυτοσχέδιες χωρικές πρακτικές αποτελούν ένα είδος μηχανισμού μετασχηματισμού και οικειοποίησης του αστικού χώρου και αν εν τέλει έχουν και πολιτικό πρόσημο. Συνεπώς, η πολιτική αλλαγή, δηλαδή η μετάβαση από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό θα αποτελέσει το κυρίαρχο ιστορικό-πολιτικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα κινηθεί η εργασία. Η ελευθερία παρέμβασης στον χώρο της κατοικίας και η ικανοποίηση των αναγκών των χρηστών θα συνθέσουν τα στοιχεία του πλαισίου αυτού όπως επίσης και οι έννοιες της οικειοποίησης και του διαφορικού χώρου(differential space) του Henri Lefebvre, που θα διαμορφώσουν αντίστοιχα το εννοιολογικό πλαίσιο για την ερμηνεία και ανάλυση των χωρικών αυτών παρεμβάσεων.

Ειδικότερα, ο Henri Lefebvre και οι Καταστατικοί πρότειναν την δεκαετία του 1960 και του 1970 ότι υπάρχουν πολλές χωρικές πρακτικές που είναι ήδη εμφανείς και που αποτελούν παραδείγματα εναλλακτικών δυνατοτήτων για τον αστικό χώρο και την κοινωνία(HARVEY, D. 2012. Rebel Cities, Verso; London). Κατά τον Lefebvre η οικειοποίηση του χώρου αντιπροσωπεύει μια διαδικασία που θα μπορούσε να οδηγήσει σε ένα νέο ανθρωποκεντρικό μέσο χωρικής παραγωγής από τους χρήστες και να οδηγήσει στη δημιουργία διαφορικού χώρου(LEFEBVRE, H. 1991 [1974]. The Production of Space, Blackwell) . Η οικειοποίηση απαιτεί παραγωγή χώρου από τους χρήστες ως απάντηση στις συνθήκες της καθημερινής τους ζωής. Επικεντρώνεται στους κατοίκους που ικανοποιούν τις ανάγκες και τις φιλοδοξίες τους, δημιουργώντας ένα νέο είδος αστικοποίησης και κοινωνικών σχέσεων. Ο Lefebvre ισχυρίζεται ότι η οικειοποίηση μπορεί να παράγει έναν διαφορικό χώρο που δίνει προτεραιότητα στη χρηστική αξία έναντι της συναλλαγματικής αξίας και των ποιοτικών χαρακτηριστικών, όπως η απόλαυση και η ικανοποίηση έναντι των ποσοτικών χαρακτηριστικών που συνεπάγεται η εμπορευματοποίηση του χώρου και του πολιτισμού. Για τον Lefebvre ο χώρος είναι ένα κοινωνικό προϊόν και ως εκ τούτου και πολιτικό.

Σε συνδυασμό με τα παραπάνω, η έρευνα εξετάζει πώς αυτά τα φαινόμενα αλληλοσυνδέονται με τις έννοιες της οικειοποίησης και του διαφορικού χώρου(differential space) του Lefebvre και τους τρόπους με τους οποίους οι αστικές παρεμβάσεις σχετίζονται με τις συμβατικές διαδικασίες παραγωγής χώρου και τάσεις αστικοποίησης. Συγκεκριμένα, η οικειοποίηση γίνεται κατανοητή ως μια δυαδική χωρική και κοινωνική διαλεκτική διαδικασία, δηλαδή μιας διαδικασίας που μπορεί να εκφραστεί κοινωνικά, μέσω από τις δράσεις μεμονωμένων ατόμων και ως μιας διαδικασίας που αλλάζει τον φυσικό χώρο. Ο διαφορικός χώρος ορίζεται ως το πιθανό αποτέλεσμα της οικειοποίησης. Είναι ο φυσικός χώρος, δηλαδή, που διαφέρει από τον

χώρο που παράγεται από τους τρέχοντες τρόπους αστικοποίησης, τα υλικά χαρακτηριστικά του, καθώς και τη διαδικασία που συνεχίζει να διαμορφώνει τη χρήση του.

Σε αυτόν τον άξονα, κρίνεται απαραίτητη η μελέτη των χωρικών μετασχηματισμών και παρεμβάσεων καθώς και η σύνδεση τους με τις έννοιες της οικειοποίησης και του διαφορικού χώρου. Για το λόγο αυτό, θα διερευνηθούν οι συνθήκες που διαμορφώνονται οι χωρικές παρεμβάσεις, τα χαρακτηριστικά τους και τα θέματα που σχετίζονται με αυτές τις πρακτικές στη σύγχρονη μετασοσιαλιστική Αλβανία, ώστε να εντοπιστεί μια βαθύτερη κατανόηση του ρόλου τους στον αστικό μετασχηματισμό.

Για την επίτευξη των παραπάνω, η έρευνα θα εστιάσει σε συγκεκριμένα παραδείγματα εργατικών συγκροτημάτων κατοικίας στον αστικό χώρο των Τίρανων. Ως εκ τούτου, θα επιχειρηθεί να γίνει κατηγοριοποίηση των παρεμβάσεων αυτών τόσο στον ελεύθερο χώρο όσο και στο κέλυφος των κτιριακών όγκων. Η κατηγοριοποίηση αυτή θα γίνει με κριτήριο την μορφολογία της παρέμβασης, την κλίμακα της και την λειτουργία της. Η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται για να διερευνήσει τις διαδικασίες αυτές που λαμβάνουν χώρα στα Τίρανα αποτελεί μια ποιοτική έρευνα μέσω άμεσης παρατήρησης.

Συνοψίζοντας, κύριος στόχος της εργασίας είναι αρχικά η ανάλυση και ερμηνεία των διαδικασιών μετασχηματισμού των περιοχών εργατικής κατοικίας στα Τίρανα, σύμφωνα με τις έννοιες της οικειοποίησης και του διαφορικού χώρου του Lefebvre. Παράλληλα, επιχειρείται να εντοπιστεί ο τρόπος με τον οποίο οι παρεμβάσεις αυτές σχετίζονται με την μετάβαση από το σοσιαλισμό στο καπιταλισμό, δηλαδή να προσδιοριστεί ο ρόλος της πολιτικής σκηνής και τι αντίκτυπο έχει στον αστικό ιστό. Τέλος, η εργασία φιλοδοξεί να αναδείξει μεθόδους και τακτικές, ώστε να διαφανούν οι σύγχρονες τάσεις αστικοποίησης του νέου-μετασχηματισμένου τοπίου των Τίρανων, καθώς ο πυρήνας του παραμένει μέχρι και σήμερα η εργατική κατοικία.

2_Για μια νέα παραγωγή του χώρου

Το κεφάλαιο αυτό εισάγει τη θεωρία του Lefebvre για την παραγωγή χώρου ως βάση για την κατανόηση της ιδέας του διαφορικού χώρου. Αναλύει την θεωρία του αφηρημένου χώρου και εξηγεί το εννοιολογικό τρίπτυχο του χώρου. Η κριτική που ασκεί ο Lefebvre στον πολεοδομικό σχεδιασμό και την αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος καταδικάζει αυτή την εποχή δημιουργίας και σχεδιασμού πόλεων, καθώς επιτρέπει τη μεγάλη και ταχεία επέκταση του αφηρημένου χώρου. Υποστήριξε ότι ο αστικός σχεδιασμός του μοντέρνου κινήματος αντιπροσώπευε μια καταστροφική δύναμη που ομογενοποιούσε την πόλη και επέβαλε άνισες δυνάμεις ισχύος και κοινωνικών σχέσεων μέσω του κεντρικά πολεοδομικού σχεδιασμού και οργάνωσης. Στη συνέχεια εξηγείται η έννοια του διαφορικού χώρου του Lefebvre, ενός χώρου μέγιστης διαφοράς από αυτές τις συνθήκες.

2.1_Διαβάζοντας τον Λεφεβρ

Ο γάλλος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Henri Lefebvre (1901-1991) θεωρείται ένα από τους σημαντικότερους φιλοσόφους του 20ου αιώνα. Η θεωρία του Λεφέβρ για την παραγωγή του χώρου επιχειρεί να συνδέσει τις φιλοσοφικές αντιλήψεις του χώρου με τον πραγματικό κόσμο (Lefebvre, 1991 [1974]). Παρέχει εργαλεία για την κατανόηση της πολύπλοκης διαδικασίας παραγωγής του χώρου, συμπεριλαμβανομένου των διαδικασιών αστικοποίησης και αστικών αλλαγών. Αυτή η έρευνα βασίζεται στην ανάγνωση του έργου του Lefebvre εστιάζοντας στις έννοιες του διαφορικού χώρου και της οικειοποίησης/ ιδιοποίησης. Οι έννοιες αυτές παρουσιάζονται στο κεντρικό του έργο *The Production of Space* (Lefebvre 1991 [1974]) και αναλύονται εκτενέστερα στην πιο πρόσφατη δημοσίευση του *Toward an Architecture of Enjoying* (Lefebvre, 2014 [1973] -a)

Όπως κάθε θεωρητικό έργο, έτσι και η δουλειά του Λεφέβρ φέρει πολλές και διαφορετικές αναγνώσεις και συναντά διάφορες κριτικές. Σύμφωνα με τον Stanek (2011) η ανάγνωση του έργου του Lefebvre πρέπει να γίνει ως θεμελιωδώς ιδεολογικά αντίθετο με τον κεντρικά σχεδιασμένο και μεταπολεμικό λειτουργικό αστικό σχεδιασμό (Stanek, 2011). Κατά την άποψή του, η θεωρία της παραγωγής του χώρου παρουσιάζει «μια προβληματοποίηση της άμεσης σχέσης μεταξύ της κοινωνίας και των χώρων που παράγει». (Stanek, 2011: 193). Η χωρική πολιτική και οι διατυπώσεις του Lefebvre μπορούν να θεωρηθούν ως ένα έργο που συσχετίζει και εκφράζει περαιτέρω την κριτική του στην καθημερινή ζωή, ένα θεωρητικό πλαίσιο για την κριτική της καθημερινής ύπαρξης μέσα στην καπιταλιστική μετανεωτερικότητα που θεωρείται ως η σημαντικότερη συμβολή του στον τομέα των πολιτιστικών σπουδών (Elden, 2004 , Butler, 2012, Lefebvre, 1991 [1947], 2002 [1961], 2005 [1981]). Ο Harvey (2012) ερμηνεύει τη θεωρία του Lefebvre για την παραγωγή χώρου ως

απάντηση στις εκκλήσεις για βοήθεια των καταπιεσμένων ανθρώπων που υποφέρουν ως αποτέλεσμα αδικιών στις δυνάμεις που διαμορφώνουν τον (αστικό) χώρο. (Harvey, 2012: xiii).

Στο κεφάλαιο αυτό δεν θα γίνει ανάλυση των φιλοσοφικών πηγών των εννοιών του Lefebvre σχετικά με την παραγωγή χώρου, η γενεαλογία των οποίων εντοπίζεται στους Hegel, Marx και Nietzsche (Butler, 2003). Επιπλέον η συζήτηση για την παραγωγή χώρου περιορίζεται στην τριμερή διαλεκτική που προτείνει ο Λεφεβρ στο *The Production of Space* (Lefebvre, 1991 [1974]) για την προσέγγιση του κοινωνικού χώρου. Η τριμερής διαλεκτική που περιλαμβάνει τις «χωρικές πρακτικές», τις «αναπαράστασεις του χώρου» και τους «χώρους αναπαράστασης», παρέχει επίσης μια αντίστοιχη τριάδα του «αντιληπτού», «σχεδιασμένου» και «βιωμένου» χώρου (Lefebvre, 1991 [1974]). Αυτή η παράλληλη σειρά δείχνει μια διπλή προσέγγιση της θεωρίας του χώρου: η μία φαινομενολογική και η άλλη γλωσσική ή σημειολογική (Schmid 2008). Αυτή η έρευνα δεν εξετάζει τη χωρική τριάδα του Lefebvre όσον αφορά τη σημειολογική προσέγγισή της, με την οποία ο Lefebvre αποκρυπτογραφεί τις διαδικασίες παραγωγής του χώρου μέσω της εξέτασης του ανθρώπινου σώματος (Lefebvre 1991 [1974]). Στόχος του κεφαλαίου αυτού είναι μια εισαγωγή στην πρόταση του Lefebvre για τη χωρική αιτιότητα στην παραγωγή του χώρου ως βάση για την αξιοποίηση των εννοιών του διαφορικού χώρου και της οικειοποίησης.

Στην παρούσα ερευνητική επιχειρείται μια νέα ερμηνεία και προσέγγιση στην θεωρία της «επιστήμης του χώρου» του Lefebvre με στόχο τη δημιουργία μιας εννοιολογικής κατασκευής που καθοδηγεί την μετέπειτα εμπειρική έρευνα και ανάλυση. Η εννοιολογική αυτή κατασκευή που αναπτύσσεται από τις έννοιες του Lefebvre για την οικειοποίηση/ιδιοποίηση και τον διαφορικό χώρο εφαρμόζεται για την ανάλυση και την προβληματική των αυτοσχέδιων επεμβάσεων στον αστικό χώρο των Τιράνων, αναγνωρίζοντας ωστόσο ότι με αυτόν τον τρόπο υπεισέρχονται εμπειρικοί περιορισμοί στη θεωρία του Lefebvre.

2.2_Η παραγωγή του χώρου

Η θεωρία του Henri Lefebvre για την παραγωγή του χώρου, που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1974, φέρνει στο επίκεντρο του προβληματισμού το όλο κοινωνικό ζήτημα μέσα από τη μελέτη του χώρου (Lefebvre, 1991 [1974]: 7) και επιχειρεί να συγκροτήσει μια χωρο-κοινωνική διαλεκτική. Η διαλεκτική του προσέγγιση επιχειρεί την ερμηνεία των φαινομένων που παράγουν τον (κοινωνικό) χώρο όχι ως ξεχωριστά, αυτόνομα αντικείμενα, αλλά ως μέρος ευρύτερων διαδικασιών όπου τίποτα δεν παραμένει ίδιο και όλα κινούνται (Lefebvre, 1968 [1940], Lefebvre, 1991 [1974]).

Ο Λεφέβρ ήταν ένας από του πρώτους που εντοπίζει τον σημαντικό ρόλο της αστικοποίησης, και συγκεκριμένα της παραγωγής του αστικού χώρου, στην αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων (Kuymulu, 2013). Κατά την εξέλιξη του καπιταλισμού, στην εργατική όσο και στην αστική τάξη έχουν συμβεί εσωτερικές ανακατατάξεις και νέες κοινωνικές ομάδες έχουν αναδυθεί, που δεν μπορούν να αναλυθούν αποκλειστικά στη βάση της αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο η αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής δεν εντοπίζεται μόνο στον τόπο δουλειάς και στην αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας. Συμβαίνει στο χώρο, ο οποίος στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό είναι χώρος αστικός. Οι πόλεις είναι ταυτόχρονα το αποτέλεσμα και ο βασικός μηχανισμός των παγκόσμιων καπιταλιστικών διαδικασιών. Σε αντίθεση με τη συμβατική θεωρία της εποχής, ο Lefebvre υπέθεσε ότι οι διαδικασίες αστικοποίησης δημιουργούν τις προϋποθέσεις για τον καπιταλισμό και όχι το αντίθετο (Ruppert, 2003).

Ο χώρος είναι κάτι περισσότερο από μια φυσική δομή ή διάσταση • είναι σχεσιακός και διαλεκτικά συνυφασμένος με την κοινωνία (Lehtovuori, 2010). Για τον Lefebvre όλος ο χώρος είναι κοινωνικός χώρος και «ο (κοινωνικός) χώρος είναι ένα (κοινωνικό) προϊόν» (Lefebvre, 1991 [1974]: 26). Ταυτόχρονα ο χώρος δεν πρέπει να θεωρείται «ως ξεχωριστή δομή που επηρεάζει το κοινωνικό» ή «ως έκφραση κοινωνικών σχέσεων», αλλά μάλλον ο χώρος είναι «συστατικό των σχέσεων παραγωγής, τόσο κοινωνικών όσο και χωρικών» (Soja 1989: 77-78 στο Elden, 2004: 814). Ο χώρος είναι δυναμικός με μια δική του πραγματικότητα που συνδέεται με την κοινωνική πραγματικότητα (Schmid, 2008, Lefebvre, 1991 [1974]). Ο (κοινωνικός) χώρος δεν είναι λοιπόν ένα αντικείμενο ανάμεσα σε άλλα, ούτε ένα προϊόν ανάμεσα σε άλλα προϊόντα. Ενσωματώνει τα αντικείμενα που παράγονται και περικλείει τις σχέσεις τους στη συνύπαρξη και τη συγχρονικότητα τους. Είναι αποτέλεσμα μιας ακολουθίας και ενός συνόλου ενεργειών και έτσι δεν μπορεί να υποβαθμιστεί στη θέση ενός απλού υποκειμένου. Ταυτόχρονα δεν υπάρχει τίποτα φανταστικό, εξωπραγματικό ή «ιδανικό» σ' αυτόν. Ο κοινωνικός χώρος, αποτέλεσμα και ο ίδιος προηγούμενων ενεργειών, επιτρέπει σε νέες ενέργειες να λάβουν χώρα, ενώ υπονοεί άλλες και άλλες απαγορεύει.

Για την προσέγγιση της κοινωνικής θεωρίας του χώρου, ο Lefebvre χωρίζει το χώρο σε τρεις διαλεκτικά αλληλένδετες διαστάσεις, αυτό που αποκαλεί επίσης στιγμές της παραγωγής του χώρου. Σύμφωνα με την εννοιολογική τριάδα του Lefebvre, υπάρχουν τρεις διαδικασίες παραγωγής του χώρου, που δεν αναπτύσσονται αυτόνομα, ούτε εναλλάσσονται μέσα από διαδοχή, αλλά συνυπάρχουν, συνδιαλέγονται και συμβάλλουν στην εν λόγω παραγωγή: η χωρική πρακτική, οι αναπαραστάσεις χώρου και οι χώροι αναπαραστάσης. Στις κατηγορίες αυτές και στη διαλεκτική τους σχέση εντοπίζεται και η διαλεκτική φύση της προσέγγισης του Lefebvre.

Οι χωρικές πρακτικές είναι ο υλικός χώρος ή φυσική μορφή της κοινωνίας. Είναι ο πραγματικός χώρος ο οποίος παράγεται και χρησιμοποιείται. Η χωρική πρακτική περιλαμβάνει την παραγωγή και την αναπαραγωγή, και τις ιδιαίτερες τοποθεσίες και τα χαρακτηριστικά χωρικά σύνολα του κάθε κοινωνικού σχηματισμού. Υπό τον νεοκαπιταλισμό «Ενσωματώνει μια στενή σχέση, μέσα στον αντιληπτό χώρο, μεταξύ της καθημερινής πραγματικότητας (καθημερινής ρουτίνας) και της αστικής πραγματικότητας (οι διαδρομές και τα δίκτυα που συνδέουν τους χώρους που προορίζονται για εργασία, «ιδιωτική» ζωή και αναψυχή). (Lefebvre 1991 [1974]: 38). Η χωρική πρακτική διασφαλίζει τη συνέχεια και κάποιο βαθμό συνοχής. Με όρους κοινωνικού χώρου, και για κάθε μέλος μιας δοσμένης κοινωνικής σχέσης σε αυτόν τον χώρο, αυτή η συνοχή συνεπάγεται ένα εγγυημένο επίπεδο αρμοδιοτήτων και ένα συγκεκριμένο επίπεδο επιτέλεσης. (Lefebvre 1991 [1974]).

Οι αναπαραστάσεις του χώρου αναφέρονται στον νοητικό χώρο της κοινωνίας και συνδέονται με τις σχέσεις παραγωγής και με την «τάξη» που επιβάλλουν αυτές οι σχέσεις, και ως εκ τούτου με τη γνώση, τα σύμβολα, τους κώδικες και τις «επίσημες» σχέσεις. Είναι ο εννοιολογικός χώρος, «ο χώρος των επιστημόνων, σχεδιαστών και πολεοδόμων, οι οποίοι ταυτίζουν τον βιωμένο και αντιληπτό χώρο με τον σχεδιασμένο. Αυτός είναι ο κυρίαρχος χώρος σε οποιαδήποτε κοινωνία (ή τρόπο παραγωγής)». (Lefebvre 1991 [1974]: 38-39) Οι αναπαραστάσεις του χώρου είναι ο χώρος κατασκευασμένος από επαγγελματίες και τεχνοκράτες με γνώσεις, χάρτες, σχέδια και ορολογία (Lefebvre 1991 [1974]). Είναι ο αφηρημένος χώρος, χώρος σχεδιασμένος για να αναπαράγει τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις μέσω ελέγχου, κυριαρχίας και βίας (Lefebvre 1991 [1974]).

Το τρίτο μέρος της εννοιολογικής τριάδας της παραγωγής του χώρου είναι οι χώροι αναπαράστασης. Είναι οι αναπαριστώμενοι χώροι μέσα από τις εικόνες και τα σύμβολα «κατοίκων» και «χρηστών» και αυτών που περιγράφουν το χώρο (Lefebvre 1991 [1974]: 39). Οι χώροι αναπαράστασης υποδηλώνουν τον κοινωνικό χώρο που επενδύεται με συμβολισμούς και νόημα. Είναι ο χώρος της καθημερινής εμπειρίας και των καθημερινών πρακτικών των χρηστών. Είναι ο υποκειμενικός χώρος στον οποίο «το ιδιωτικό υπερισχύει σε σύγκρουση με το δημόσιο». (Lefebvre 1991 [1974]: 362). Ως βιωμένοι χώροι, οι χώροι αναπαράστασης παρέχουν τη δυνατότητα δημιουργίας ετεροτοπικών χώρων αντίστασης. (Hamedinger, 1997).

Οι στιγμές «χωρική πρακτική», «αναπαραστάσεις του χώρου» και «αναπαριστώμενοι χώροι» συνδέονται με τον «αντιληπτό χώρο», τον «σχεδιασμένο χώρο» και τον «βιωμένο χώρο», αντίστοιχα. Αυτές οι τρεις στιγμές δεν είναι απλές ή σταθερές και ούτε είναι «θετικές» ή «αρνητικές». Ο χώρος δεν είναι ένα *tabula rasa*, είναι από μόνο του μια «ενεργή στιγμή» που πρέπει να «παραχθεί ενεργά» (Lefebvre 1991 [1974]). Η χωρική πρακτική, οι αναπαραστάσεις του χώρου και οι χώροι αναπαρά-

στασης «συμβάλλουν με διαφορετικό τρόπο στην παραγωγή του χώρου ανάλογα με τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά τους, ανάλογα με την κοινωνία ή τον τρόπο παραγωγής και την ιστορική περίοδο». (Lefebvre 1991 [1974]: 46)

Εικόνα 2.1- Η εννοιολογική χωρική τριάδα

2.3_Αφηρημένος χώρος

Ο αφηρημένος χώρος που παράγεται από τον καπιταλισμό και τον νεοκαπιταλισμό «περιλαμβάνει τον» κόσμο των προϊόντων, τη «λογική» και τις παγκόσμιες στρατηγικές του, καθώς και τη δύναμη του χρήματος και του πολιτικού κράτους». (Lefebvre, 1991 [1974]: 53). Ο αφηρημένος χώρος είναι ο χώρος του καπιταλιστικού συστήματος, της αστικής τάξης, που συνδέεται με την ανταλλαγή αγαθών και εμπορευμάτων. Είναι θεσμικός, θεσμοθετημένος από το κράτος και προϊόν βίας, πόλεμου, καταστροφής και καταπίεσης, εγκαθιστώντας μια λογική συσσώρευσης (Lefebvre, 1991 [1974]). Η ανταλλακτική αξία, το εμπόρευμα, το χρήμα και το κεφάλαιο έχουν μια κοινωνική ύπαρξη, μια πραγματική ύπαρξη μέσα και μέσω του χώρου (Lefebvre, 1991 [1974]). Όπως διατυπώνει ο Merrifield (2006), ο αφηρημένος χώρος φέρει οντολογική διάσταση η οποία εκφράζεται σε κτίρια, σε χώρους δραστηριοτήτων και σε εμπορικούς χώρους. Ήδη από τη δεκαετία του 1970, ο Lefebvre υποστήριζε ότι «ο αφηρημένος χώρος του καπιταλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο κυριαρχεί και απορροφά το σύνολο του χώρου για τους δικούς του σκοπούς» (Lefebvre 1991 [1974]: 95

Παρόλο που ο Lefebvre μίλησε για τον αφηρημένο χώρο ως τον χώρο του καπιταλισμού, ωστόσο υπάρχουν εντυπωσιακές ομοιότητες όσον αφορά την παραγωγή του χώρου στις καπιταλιστικές και στις σοσιαλιστικές χώρες. Ακόμα κι αν ο οικονομικός σχεδιασμός διέφερε στις σοσιαλιστικές χώρες, εφαρμόζοντας «το κριτήριο του χώρου – ή, πιο συγκεκριμένα, το κριτήριο της χωρικής πρακτικής – σε κοινωνίες με «σοσιαλιστικό» τρόπο παραγωγής» (Lefebvre 1997, σ. 54), ο Lefebvre σχολιάζει ότι το σοσιαλιστικό μοντέλο δεν διέφερε ουσιαστικά από τα αντίστοιχα καπιταλιστικά. Όπως σημειώνει ο Lefebvre (2009, σ. 206), «όσον αφορά την αντιμετώπιση του χώρου, το «μοντέλο» του (σοβιετικού τύπου) κρατικού σοσιαλισμού προσφέρει μόνο μια ενισχυμένη και επιδεινωμένη εκδοχή του καπιταλιστικού «μοντέλου». Ο Lefebvre καταδίκασε τον κρατικό σοσιαλισμό, όπως τον αποκαλεί, γιατί όχι μόνο δεν κατάφερε να αμβλύνει τις χωρικές ανισότητες, αλλά αντιθέτως τις διεύρυνε σε έκταση και ένταση. Έβλεπε τον ίδιο τρόπο παραγωγής χώρου και στα δύο συστήματα, δύο «γραφειοκρατικά καθεστώτα ελεγχόμενης κατανάλωσης, προσανατολισμένα στην οικονομική ανάπτυξη». με το σοσιαλιστικό σύστημα να δίνει «έμφαση στη συλλογική κατανάλωση» (Stanek 2011, σελ. 64)

Ο αφηρημένος χώρος έχει ως στόχο την ομοιογένεια (Lefebvre, 1991 [1974]). Σύμφωνα με τον Lefebvre (1974): «Ο αφηρημένος χώρος είναι πολιτικός, εγκαθιδρύεται από το κράτος, είναι θεσμικός. Μοιάζει ομοιογενής, χωρίς απαραίτητα να είναι, έχει ως τελικό στόχο την ομοιογένεια και την εξάλειψη των διαφορών». Ο Lefebvre σκιαγραφεί τον αφηρημένο χώρο κυρίως ως καταστροφική δύναμη από κοινωνική άποψη, αλλά επισημαίνει επίσης τις επιπτώσεις του στο περιβάλλον (Lefebvre

1991 [1974]). Ο αφηρημένος χώρος επιτίθεται στη φύση μετατρέποντας την σε μια δεύτερη φύση αυτή του αστικοποιημένου χώρου «επιβάλλοντας νόμους σε αυτήν και χαράζοντάς την διοικητικά σύμφωνα με κριτήρια πολύ ξένα προς τα αρχικά χαρακτηριστικά είτε της γης είτε των κατοίκων της» (Lefebvre 1991 [1974]: 280). Προκειμένου να πουληθεί και να αγοραστεί, ο αστικός χώρος ομοιογενοποιείται και κατατέμνεται.

Για τον Lefebvre οι ιδέες του Μοντέρνου κινήματος και της πολεοδομικής πρακτικής, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση και την κυριαρχία του αφηρημένου χώρου. Η κριτική του απέναντι στο μοντέρνο κίνημα αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης της Ευρώπης, η οποία βασίστηκε στην εφαρμογή ενός κεντρικού σχεδιασμού σύμφωνα με τις αρχές της μοντέρνας πολεοδομικής θεωρίας. Μάρτυρας της αστικοποίησης του Παρισιού, ο Lefebvre αναγνωρίζει σε αυτήν την χωρική πρακτική την έκφραση των πολιτικών επιδιώξεων του κράτους και την επικράτηση του αφηρημένου χώρου. Υποστηρίζει ότι στις μοντέρνες βιομηχανικές πόλεις, ο σχεδιασμένος χώρος αναπαριστά την χωρική οργάνωση των ιεραρχιών εξουσίας. Ο αστικός σχεδιασμός, ελεγχόμενος από το κράτος και το κεφάλαιο, αποτελεί ένα πολιτικό εργαλείο ελέγχου της κοινωνίας, το οποίο το κράτος χρησιμοποιεί για να προωθήσει τα δικά του συμφέροντα και να επιβάλει τον αφηρημένο χώρο. Δημιουργεί αναπαραστάσεις του χώρου, αποδίδοντας κανόνες, ρόλους και αξίες στον χώρο ώστε να ενισχύσει και να αποκρύψει ταξικές ιεραρχίες και άνισες σχέσεις εξουσίας. Διαμορφώνουν χώρους απολυταρχικούς μέσω της διασποράς και της διαίρεσης, ομογενοποιώντας τον χώρο, διαχωρίζοντας τους χρηστες και ανάγοντας τους σε παθητικούς καταναλωτές (Lefebvre, 1991 [1974], 2003 [1970], Purcell, 2014).

Οι κεντρικά σχεδιασμένες νέες πόλεις μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τα πολυώροφα κτίρια στο εσωτερικό των πόλεων και οι περιφερειακές γειτονιές ενσάρκωσαν την άποψη του Lefebvre για τον αφηρημένο χώρο της βιομηχανικής πόλης που έγινε πραγματικότητα στην πράξη. Θεωρούσε ότι αυτά είχαν δημιουργήσει αφιλόξενα φυσικά περιβάλλοντα για να ζήσουν. Παρείχαν μια πλήρως προγραμματισμένη ζωή για τους πολίτες όπου η ευμάρεια τους εξαρτιόνταν από τα συμφέροντα του κράτους και εκείνων με εξουσία (Lefebvre, 1991 [1974]). Υποστήριξε ότι οι ιδέες του Bauhaus και του μοντέρνου κινήματος εξέφρασαν τις αρχιτεκτονικές απαιτήσεις του κρατικού καπιταλισμού οι οποίες διέφεραν ελάχιστα από τις απαιτήσεις του κρατικού σοσιαλισμού (Lefebvre 1991 [1974]: 304). Ο χώρος ιδιωτικοποιείται, επικρατούν «ψεύτικα» περιβάλλοντα που παράγονται και σχεδιάζονται σύμφωνα με το ελάχιστο χώρο κατοίκησης (Lefebvre 1991 [1974]: 316). Ο Lefebvre (1991 [1974]) είναι ιδιαίτερα επικριτικός με τον Le Corbusier, ως βασική φιγούρα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής στη Δύση και του ευρύτερου έργου του διεθνούς μοντερνισμού όπως οραματίστηκε και υποστηρίχθηκε από το CIAM (Διεθνή Συνέδρια Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής).

Είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη ότι η κριτική του Lefebvre στον πολεοδομικό σχεδιασμό και την αρχιτεκτονική ήταν μια άμεση απάντηση στις συνθήκες σχεδιασμού και αρχιτεκτονικής πρακτικής της δεκαετίας του 1960 και του 1970. Την εποχή εκείνη υπήρχε έντονη κριτική για τα πραγματικά αποτελέσματα αυτών των διαδικασιών, από τον Lefebvre και άλλους. Η αποτυχία αυτή του μοντέρνου πολεοδομικού σχεδιασμού και της αρχιτεκτονικής, συνέβαλε μετέπειτα στην αλλαγή του πολεοδομικού σχεδιασμού και της αρχιτεκτονικής πρακτικής (Jacobs, 1961, Klemek, 2011). Η πρακτική αυτή ωστόσο, παρά τα ελλείμματά της, παρείχε γρήγορα μαζική στέγαση σε άτομα που είχαν ανάγκη, πολύ καλύτερα από το γενικό επίπεδο συνθηκών διαβίωσης που κατά τα άλλα ήταν ο κανόνας (Harvey 2012: xiv). Τούτου λεχθέντος, η κριτική του Lefebvre παραμένει επίκαιρη όσον αφορά την αμφισβήτηση των δυνάμεων που διαμορφώνουν τις διαδικασίες της παγκόσμιας αστικοποίησης, ποιος επωφελείται από αυτές και ποιες είναι οι επιπτώσεις στη ζωή των κατοίκων.

2.4_ Διαφορικός χώρος

Η ενασχόλησή του Lefebvre με τον αφηρημένο χώρο δεν είναι απλώς μια κριτική στην καπιταλιστική χωρική πρακτική αλλά αποτελεί την βάση για την υπόθεση του ότι μέσω του αφηρημένου χώρου παράγεται ένας νέος χώρος, ο οποίος παίρνει μορφή από τις αντιφάσεις του αφηρημένου χώρου (Purcell, 2012, Lefebvre, 1991 [1974]). Συγκεκριμένα ο Lefebvre γράφει:

Από μια λιγότερο απαισιόδοξη σκοπιά, μπορεί να αποδειχθεί ότι ο αφηρημένος χώρος φιλοξενεί συγκεκριμένες αντιφάσεις. Τέτοιες χωρικές αντιφάσεις προέρχονται εν μέρει από τις παλιές αντιφάσεις που ανέδειξε ο ιστορικός χρόνος. Ωστόσο, αυτά έχουν υποστεί τροποποιήσεις: άλλα επιδεινώνονται, άλλα αμβλύνονται. Ανάμεσά τους, επίσης, έχουν δημιουργηθεί εντελώς νέες αντιφάσεις που είναι πιθανό να επιταχύνουν την πτώση του αφηρημένου χώρου. Η αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής σε αυτόν τον χώρο υπακούει αναπόφευκτα σε δύο τάσεις: τη διάλυση των παλιών σχέσεων από τη μία και τη δημιουργία νέων σχέσεων από την άλλη. Έτσι, παρά - ή μάλλον λόγω - της αρνητικότητάς του, ο αφηρημένος χώρος φέρει μέσα του τους σπόρους ενός νέου είδους χώρου. (Lefebvre 1991 [1974]:52)

Οι αντιφάσεις στον αφηρημένο χώρο δημιουργούνται μεταξύ της ποσότητας και της ποιότητας, της ανταλλακτικής αξίας και της αξίας χρήσης, της παραγωγή αντικειμένων στο χώρο (εμπορεύματα) και της παραγωγής χώρου (Lefebvre 1991 [1974]). Μέσα στις αντιφάσεις προκύπτουν νέες αντιφάσεις. Οι αντιφάσεις περιλαμβάνουν την έννοια της κοινωνικής ύπαρξης, ότι ο καπιταλισμός δημιουργεί επιθυμίες και ανάγκες που δεν μπορούν ποτέ να επιτευχθούν πλήρως υλικά και ως εκ τούτου θα

αφήνει πάντα τους ανθρώπους να αισθάνονται ανεκπλήρωτοι θέλοντας περισσότερα (Gottdiener, 2010). Άλλες αντιφάσεις είναι ότι ενώ η διαδικασία της αστικοποίησης περιορίζεται από τους νόμους περί ιδιοκτησίας, διαιρεί το χώρο όσο το δυνατό περισσότερο, ή ότι ο καπιταλισμός χρειάζεται αστικό χώρο, αλλά η καπιταλιστική του ανάπτυξη είναι πάντα άνιση, δημιουργώντας κενούς φυσικούς χώρους ταυτόχρονα με την κατάληψη άλλων. Ένα άλλο είναι η εξάρτηση του καπιταλισμού από την εκμετάλλευση της φύσης, την οποία καταστρέφει κατά τη διάρκεια αυτής της εκμετάλλευσης (Butler, 2012, Stanek, 2011, Harvey, 1985, 2014). Αυτές οι αντιφάσεις που είναι εγγενείς στον αφηρημένο χώρο είναι η βάση ενός διαφορετικού τύπου χώρου, τον οποίο ο Lefebvre ονομάζει διαφορεικό χώρο.

Ο διαφορεικός χώρος είναι το αντίθετο του αφηρημένου χώρου και αναπαριστά την δυνατότητα παραγωγής νέων κοινωνικών σχέσεων που επιτυγχάνεται από τη «ριζική ρήξη μεταξύ της ιστορικής και οικονομικής σφαίρας που έλεγχαν την παραγωγή του χώρου μέχρι τότε» (Lefebvre 1991 [1974]: 75) Σύμφωνα με τον Lefebvre ο διαφορεικός χώρος παράγεται εντείνοντας τις διαφορές. Ο διαφορεικός χώρος είναι ο χώρος που αναδεικνύει την αξία χρήσης έναντι της ανταλλακτικής αξίας, της ποιότητας έναντι της ποσότητας και που αμφισβητεί την κεντρική λογική του καπιταλισμού και του κράτους μέσω των τοπικών εξουσιών (Lefebvre 1991 [1974]). Ο Lefebvre θεωρεί αυτόν τον χώρο ως το αντίθετο της ομοιογένειας και της ατελείωτης επέκτασης του «ιδιωτικού» και της βιομηχανικής κερδοφορίας (Lefebvre 1991 [1974]: 381-2). Υποδεικνύει έναν χώρο κοινωνικής διαφοράς, όπου οι άνθρωποι και οι κοινότητες είναι σε θέση να συνειδητοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες, απαλλαγμένες από τους περιορισμούς του κράτους και του κεφαλαίου.

Διαμετρικά αντίθετο με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, ο διαφορεικός χώρος αντιπροσωπεύει την ανάκτηση «αυθεντικών» χώρων που δεν εμπορεύονται ή καταπιέζουν και δεν είναι απλώς «χώροι αναψυχής» που παραχωρούνται στους εργαζόμενους (Lefebvre 1991 [1974], Protevi, 2006). Σε αντίθεση με τον αφηρημένο χώρο, ο διαφορεικός χώρος επιχειρεί τη διεκδίκηση νέων δικαιωμάτων και διαδικασιών παραγωγής χώρου και υποδηλώνει ότι με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οι άνθρωποι μπορούν να συμβιβαστούν με νέες μορφές δημιουργίας χώρου και να πάρουν τον έλεγχο της καθημερινής τους ζωής (Lefebvre, 1972, *La dictature de l'oeil et du phallus*, στο Stanek, 2011, Elden, 2004). Ο διαφορεικός χώρος αντιπροσωπεύει τον μετασχηματισμένο καθημερινό χώρο, έναν καινούριο χώρο μιας μετα-καπιταλιστικής κοινωνίας (Shields, 1998, Merrifield, 2006).

Τα χαρακτηριστικά του διαφορεικού χώρου ταυτίζονται κάπως με τη σοσιαλιστική ιδεολογία και η έννοια του διαφορεικού χώρου έχει αναφερθεί από τον Lefebvre για τον χώρο του σοσιαλισμού (Smith in Lefebvre, 2003 [1970]: xiv). Ωστόσο, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι ο Lefebvre ξεκαθαρίζει ότι ο διαφορεικός χώρος δεν εί-

ναι ο χώρος του υπαρκτού σοσιαλισμού. Ο Lefebvre ήταν ιδιαίτερα επικριτικός με τον σοσιαλισμό σοβιετικού τύπου που αναπτύχθηκε στην Ανατολική Ευρώπη, αμφισβητώντας τον αυταρχικό τρόπο υλοποίησης του καθώς και την αποτυχία του να αντιμετωπίσει (και να αλλάξει) την καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Γενικά, ο Lefebvre δεν υποστήριξε ούτε το πολιτικό μοντέλο του σοσιαλισμού ούτε του καπιταλισμού, υποστηρίζοντας ότι «ο κρατικός σοσιαλισμός γραφειοκρατικοποίησε την καθημερινή ζωή, την σχεδίασε και την εξαθλίωσε, την μετέτρεψε σε ένα γιγαντιαίο εργοστάσιο με στόχο την ανάπτυξη. Από την άλλη πλευρά, ο κρατικός καπιταλισμός κομματιάζει την καθημερινότητα και προωθεί το μονοπώλιο για τη μαζική παραγωγή εμπορευμάτων και τρόπων ζωής, ονείρων και επιθυμιών». (Wolfreys, 2006: 304) Ο Lefebvre υποστήριξε ότι ο διαφορετικός χώρος είναι διαφορετικός τόσο από τον κρατικό καπιταλισμό όσο και από τον (υπαρκτό) κρατικό σοσιαλισμό. Φανταζόταν ως «ο χώρος του τι πρέπει να είναι ο σοσιαλισμός» (Merrifield, 2006: 113). Ο διαφορετικός χώρος αντιπροσωπεύει έναν νέο τύπο παραγωγής χώρου ο οποίος δεν σχεδιάζεται και διαχειρίζεται από το κράτος αλλά κατευθύνεται από τους χρήστες. Αντιτίθεται στο κράτος και τα πολιτικά κόμματα και δίνει έμφαση στην αυτοδιαχείριση (εδαφικών μονάδων, πόλεων, αστικών κοινοτήτων, περιφερειών) (Lefebvre 1991 [1974], 1969 [1968]). Η έννοια του διαφορετικού χώρου από τον Lefebvre είναι αναγνωρίσιμη σε δύο διαφορετικές σφαίρες: τον διαφορετικό χώρο σε παγκόσμια κλίμακα μετά την κοινωνική επανάσταση ή τον διαφορετικό χώρο ως ετεροτοπικούς χώρους διαφοράς που εμφανίζονται στιγμιαία υπό τις σημερινές συνθήκες. Με την θεωρία του διαφορετικού χώρου ο Lefebvre επιδίωκε να προσδιορίσει την αστική κλίμακα που θα μπορούσε να παρέχει τον τόπο για ετεροτοπικές διαφορικές πρακτικές, να τις φιλοξενήσει ή ακόμα και να τις διευκολύνει (Stanek 2011: 198). Εδώ η έρευνα του Lefebvre για την κλίμακα πλαισιώνεται από τρία επίπεδα κεντρικότητας που παράγονται σε διάφορες σφαίρες που ονομάζονται «επίπεδα κοινωνικής πρακτικής» (ό.π.).

Η παραγωγή του χώρου σε παγκόσμιο επίπεδο μπορεί να εξεταστεί μέσω δρόμων, αυτοκινητοδρόμων, νέων πόλεων, υποδομών και γενικών σχεδίων. Δεύτερο είναι το ενδιάμεσο επίπεδο, αυτό που είναι ειδικά αστικό, που αντιπροσωπεύει τη χαρακτηριστική ενότητα του κοινωνικού «πραγματικού» ή μιας ομάδας. Ο χώρος εδώ παράγεται κατά τη διάρκεια της συνεργασίας και του ανταγωνισμού μεταξύ κοινωνικών ομάδων και συνδέει τον τόπο και το άμεσο περιβάλλον με την παγκόσμια κατάσταση. Οι δρόμοι, οι πλατείες, οι λεωφόροι και τα δημόσια κτίρια όπως τα δημαρχεία, οι ενοριακές εκκλησίες και τα σχολεία αποτελούν τα συστατικά τους (Lefebvre, 1970: 78, 87 στο Stanek 2011: 198). Το τρίτο επίπεδο κοινωνικής πρακτικής είναι αυτό της κατοικίας. Αυτή η κλίμακα αποτελείται από όλες τις μορφές στέγασης (από μεγάλες πολυκατοικίες έως παράγκες), ετερογενείς τρόπους ζωής, αστικούς τύπους, πρότυπα, πολιτιστικά μοντέλα και αξίες που σχετίζονται με τρόπους και διαμορφώσεις της καθημερινής ζωής. Αυτά τα τρία επίπεδα συνδέονται

αντίστοιχα με τον χωροταξικό σχεδιασμό, την αστικοποίηση και την αρχιτεκτονική. Σύμφωνα με τον Lefebvre, το ενδιάμεσο επίπεδο αποτελεί την ιδανική κλίμακα, όπου μπορεί να παραχθεί ο διαφορικός χώρος (Stanek 2011). Παρέχει μια κεντρικότητα που αντιστοιχεί σε συγκεκριμένες συλλογικές πρακτικές ή ως διαμεσολαβητής μεταξύ ατόμων, κοινωνικών ομάδων και κοινωνίας στο σύνολό της (ό.π.). Επιδιώκοντας να προσδιορίσει τις συνθήκες που προκύπτει ο διαφορικός χώρος, ο Χάρβεϊ σημειώνει ότι εκτός από τον προσδιορισμό της εμφάνισής του από αντιφάσεις του αφηρημένου χώρου, ο Lefebvre αφήνει λίγες ενδείξεις για το πώς μπορεί να πραγματοποιηθεί ο διαφορικός χώρος ή πώς μπορούν να διαμορφωθούν οι φυσικές του εκδηλώσεις. Το ενδιαφέρον του Lefebvre είναι αυτό που είναι δυνατό και όχι αυτό που υπάρχει, η δυνατότητα για ένα νέο είδος χώρου από τις τρέχουσες συνθήκες του αφηρημένου χώρου.

Ενώ ο διαφορικός χώρος σύμφωνα με τον Lefebvre δεν έχει παραχθεί ακόμη στον πραγματικό χώρο, ο διαφορικός χώρος αντανακλάται από συγκεκριμένες ουτοπίες (Cunningham, 2010). Ο Lefebvre περιέγραψε τη συγκεκριμένη ουτοπία ως «τη χωρική πρακτική, μια ευκαιρία να διαμορφωθεί ένας χώρος αναπαράστασης, η αποτελεσματική οικειοποίηση ενός κυρίαρχου χώρου» για τη δημιουργία διαφορικού χώρου (Lefebvre 2014 [1973]: 141). Ο Lefebvre θαύμαζε τους διαφορετικούς χώρους που επιχειρήθηκαν σε κλίμακα αστικοποίησης, όπως οι συγκεκριμένες ουτοπίες της πόλης του Ricardo Bofill στο διάστημα και της Νέας Βαβυλώνας του Constant. Ο σχεδιασμός του Bofill, που συντέθηκε μεταξύ 1970-75, προσπάθησε να κατασκευάσει μια πόλη χρησιμοποιώντας αρχιτεκτονική όπου η μονάδα κατοικίας ήταν η αφητηρία (Stanek, 2011). Μια άλλη συγκεκριμένη ουτοπία New Babylon του Constant Nieuwenhuys (σχεδιάστηκε 1959-74) αποσύρεται εντελώς από την αρχιτεκτονική και παρέχει ένα όραμα για όλο τον χώρο που παράγεται κοινωνικά από κάθε χρήστη του χώρου σύμφωνα με τις προτιμήσεις και τις επιθυμίες του, με τη δημιουργία χώρου να γίνεται η μοναδική παραγωγική αναζήτηση της κοινωνίας (Cunningham, 2010, Ford, 2005, Sadler, 1998). Ο Χάρβεϊ θεωρεί ότι ο νέος χώρος του διαφορικού χώρου δεν πρέπει να ταυτιστεί με τέτοιας μορφής «ουτοπίες. (Harvey, 2000, στο Milgrom, 2008: 264). Και ο ίδιος ο Lefebvre υποστήριξε ότι ο πραγματικός κόσμος που εκτυλίσσεται σε διαφορικό χώρο απαιτεί μια διαδικασία οικειοποίησης από τους χρήστες του χώρου.

2.5_Συμπεράσματα: Διαφορικός χώρος

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Lefebvre θεωρεί ότι μέσα από τις αντιφάσεις του αφηρημένου χώρου του καπιταλισμού μπορεί να αναδυθεί μια νέα παραγωγή χώρου, ένας διαφορικός χώρος. Ο διαφορικός χώρος είναι μια νέα διαδικασία χωρικής παραγωγής που ενσωματώνει ταυτόχρονα διαφορετικούς φυσικούς χώρους και νέες κοινωνικές σχέσεις. Αποτελεί το αντίθετο του αφηρημένου χώρου, τονίζει τις διαφορές, προωθεί την αξία χρήσης έναντι της ανταλλακτικής αξίας, αντισταθμίζει την σχέση ποιότητας και ποσότητας και διαχειρίζεται από τοπικούς και όχι κρατικούς παράγοντες. Διαφέρει τόσο από τον καπιταλισμό όσο και από τον (υπαρκτό) σοσιαλισμό. Είναι χώρος που παράγεται κατά τη διάρκεια της συνεργασίας και του ανταγωνισμού μεταξύ των χρηστών του χώρου.

Η έννοια του διαφορικού χώρου αναφέρεται στους εν δυνάμει χώρους παρά στους υφιστάμενους. Αναζητά έναν εντελώς νέο τύπο κοινωνικού χώρου που αντιστέκεται στις υπάρχουσες συνθήκες που παρέχει ο αφηρημένος χώρος. Υπό το πρίσμα αυτό, ο διαφορικός χώρος δεν μπορεί να είναι ένας κεντρικά σχεδιασμένος χώρος, αλλά ένας χώρος ο οποίος υφίσταται διαδικασίες οικειοποίησης από τους ίδιους τους χρήστες του χώρου.

3_Οικειοποίηση

Το κεφάλαιο αυτό εισάγει και αναλύει την έννοια της οικειοποίησης. Η οικειοποίηση του χώρου ξετυλίγεται με τη πάροδο του χρόνου, απαιτεί ελεύθερο χώρο και διαμορφώνεται από τους χρήστες του χώρου. Διευκρινίζεται επίσης η στενά συνδεδεμένη αλλά διακριτή έννοια της χωρικής εκτροπής. Επιχειρείται στο κεφάλαιο αυτό να αναλυθεί η διαλεκτική της οικειοποίησης και της κυριαρχίας. Σύμφωνα με τη θεωρία του Lefebvre, η πρακτική της οικειοποίησης κάτω από τις τρέχουσες συνθήκες απαιτεί μια ανταγωνιστική σχέση με τις κυρίαρχες δυνάμεις της παραγωγής του χώρου.

3.1_Η Οικειοποίηση ως κοινωνική και χωρική πρακτική

Η οικειοποίηση είναι μια έννοια που δανείστηκε ο Μαρξ από τον Εγκελ, και αναλύθηκε εκτενέστερα από τον Lefebvre. Ο διαφορικός χώρος σύμφωνα με τη θεωρία του Lefebvre είναι ο χώρος που παράγεται μέσω της οικειοποίησης, η οποία είναι εφικτή στις υπάρχουσες συνθήκες μόνο εάν οι κυρίαρχες δυνάμεις παραγωγής χώρου αμφισβητηθούν από άλλες ανταγωνιστικές δυνάμεις. Στα πλαίσια αυτής της έρευνας για την κατανόηση της έννοιας της οικειοποίησης θα αναφερθούμε θα αναφερθούμε σε τρεις αλληλοεπικαλυπτόμενες έννοιες• χρόνος, χώρος και κοινωνία.

Χρόνος

Ο Lefebvre επέμενε στη σημασία της κατανόησης του χώρου σε σχέση με τον χρόνο και ότι η πόλη πρέπει να μελετάται ως μια διαλεκτική περιστολής και οικειοποίησης του χώρου και του χρόνου. Η μεταμόρφωση των αφηρημένων στιγμών στον χώρο και τον χρόνο πραγματοποιείται μέσω της οικειοποίησης. Σύμφωνα με τον Lefebvre η οικειοποίηση απαιτεί την αλλοτρίωση του χώρου και του χρόνου των υποκειμένων. Στο τελευταίο του έργο ο Lefebvre αναφέρεται στη σημασία του ρυθμού στον χρόνο, τον οποίο εξετάζει συνολικά στην πόλη, στο ανθρώπινο σώμα και σε όλα τα πράγματα (Lefebvre, 2004 [1992]). Ο Lefebvre βλέπει μια χρονικότητα ενσωματωμένη στο χώρο και την εμπειρία του χρήστη. Τα μνημεία της πόλης και η μορφή των υφιστάμενων χώρων καθορίζουν την καθημερινότητα, την αντίληψη και την εμπειρία του χρήστη (Lefebvre, 1991 [1974]). Κάθε στιγμή είναι καινούργια ενώ ταυτόχρονα οι χώροι είναι ίδιοι • ο χρόνος και ο χώρος βρίσκονται σε συνεχή ένταση. Για παράδειγμα, κάθε μέρα μπορεί κάποιος να περνάει από το ίδιο μέρος, αλλά σε διαφορετικές ημέρες, σε διαφορετικές εποχές και σε διαφορετικά χρόνια ο χώρος να είναι διαφορετικός, όπως και οι εμπειρίες και οι αντιλήψεις των χρηστών. Η οικειοποίηση πραγματοποιείται σε μια δεδομένη χρονική στιγμή από τους χρήστες του

χώρου που βιώνουν την ίδια καθημερινότητα. Η οικειοποίηση είναι το αποτέλεσμα της διαδικασίας και δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς τους ρυθμούς του χρόνου και της ζωής (Lefebvre 1991 [1974]). Οι ρυθμοί του χρόνου και της ζωής ήταν μια κεντρική έννοια της ρυθμάνυσης (2004 [1992]) που δημοσιεύτηκε στα αγγλικά λίγο μετά το θάνατό του το 1992. Σε αυτό το έργο, ο Lefebvre αναλύει τους βιολογικούς και κοινωνικούς ρυθμούς για να καταδείξει την αλληλεξάρτηση του χώρου και του χρόνου στην κατανόηση της καθημερινής ζωής. (Lefebvre, 2004 [1992])

Η σύνδεση της έννοιας του χρόνου με αυτό της αλλοτρίωσης καθιστά επίσης δυνατή την περαιτέρω κατανόηση της έννοιας της οικειοποίησης του Lefebvre. Η οικειοποίηση συνεπάγεται την αλλοτρίωση του ατόμου και του χρόνου του. Με βάση τον Μαρξ, ο Lefebvre υποστήριξε ότι ο καπιταλισμός κατέλαβε όλους τους χρόνους και τους χώρους της κοινωνίας των πολιτών και της ανθρώπινης ύπαρξης (Moore, 2013). Η εργασία, ο ελεύθερος χρόνος, η οικογένεια, η ιδιωτική ζωή, η σεξουαλικότητα, το σώμα, το ασυνείδητο και η φαντασία διαμορφώνονται από τον καπιταλισμό και όχι από τις πραγματικές ανθρώπινες επιθυμίες (Lefebvre, 1991 [1947]). Με την οικειοποίηση, οι άνθρωποι δεν αποξενώνονται από τα δικά τους συμφέροντα. Η οικειοποίηση του χώρου απαιτεί χρόνο για τον μετασχηματισμό του με έμφαση στη χρήση του από και για τους χρήστες του. Ο Lefebvre φέρνει ως παράδειγμα οικειοποίησης του χώρου ένα έργο του Le Corbusier, το Pessac, ένα μοντέρνο σχέδιο κατοικιών που κατασκευάστηκε τη δεκαετία του 1920 στη Γαλλία και αποτελείται από 51 σπίτια. (Huxtable, 1982). Ο Lefebvre υποστήριξε ότι εδώ η αφηρημένη θεωρία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής μετατράπηκε σε έργο της γειτονιάς λόγω των συνθηκών του χώρου και των απαιτήσεων του πελάτη (Lefebvre στο Stanek, 2011). Μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής και την κατοίκηση του, οι κάτοικοι οικειοποιήθηκαν τον χώρο με την πάροδο του χρόνου, αλλάζοντας την αισθητική κάθε κατοικίας, χτίζοντας ad-hoc προσθήκες και μετασχηματίζοντας τον ομοιογενή χώρο, προσαρμόζοντας κάθε σπίτι στις προσωπικές προτιμήσεις και τον τρόπο ζωής τους (Ford, 2005, Milgrom, 2008). Με αυτόν τον τρόπο οι κάτοικοι αντιμετώπισαν την κυριαρχία του χώρου μέσω της οικειοποίησης του.

Χώρος

Σύμφωνα με τον Lefebvre η οικειοποίηση του χώρου μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο σε έναν χώρο απαλλαγμένο από την κυριαρχία. Ο Lefebvre σημειώνει ότι στις ιστορικές διαδικασίες παραγωγής χώρου, ο κυρίαρχος χώρος και ο οικειοποιημένος χώρος προκύπτουν μέσα από ανταγωνιστικές διαδικασίες. Ο κυρίαρχος χώρος είναι ο χώρος που σχεδιάζεται από πάνω προς τα κάτω και είναι χώρος ρυθμισμένος από το κράτος και τους τεχνοκράτες, εξυπηρετώντας τα συμφέροντα της πολιτικής εξουσίας και δημιουργώντας μνημεία και «κέντρα δύναμης (Lefebvre 2014: 93).

28 Μια πλάκα από σκυρόδεμα, ένα τεράστιο χωράφι με καλαμπόκι ή ένας μεγάλος

αυτοκινητόδρομος είναι εξίσου χώροι κυριαρχίας όσο και ένας στρατιωτικός χώρος. Εδώ η κυριαρχία του χώρου εντείνεται από την επιστήμη και την τεχνολογία και τείνει προς τη διάσπαση και τον καταμερισμό του φυσικού περιβάλλοντος (Lefebvre, 2014 [1973] -b). Ο Lefebvre, ωστόσο σημειώνει ότι η κυριαρχία του χώρου κάτω από διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές συνθήκες μπορεί να δημιουργήσει μια κοινωνική ζωή και να επιτρέψει την οικειοποίηση (Lefebvre 2014 [1973]). Ο κυρίαρχος και ο οικειοποιημένος χώρος δηλαδή, μπορεί να συνδυαστεί, όπου προσθέτει, «ιδανικά θα έπρεπε να συνδυαστούν» (1991 [1974]: 166). Ο Lefebvre παραθέτει ως παραδείγματα ένα τοπίο με αναβαθμίδες στην ύπαιθρο ή ένα λιμάνι πριν από τον αποίκισή του, όπου η κυριαρχία και η οικειοποίηση συνδυάστηκαν, δημιουργώντας χώρους και συνθήκες ομορφιάς (Lefebvre 2014 [1973]). Μια αντίστοιχη αναλογία στη σύγχρονη πόλη θα ήταν ο δημόσιος χώρος μιας κοινότητας ως ο κυρίαρχος χώρος και ο ιδιωτικός χώρος της κατοικίας ως ο οικειοποιημένος χώρος (Lefebvre 1991 [1974]).

Σε αντίθεση με τις σύγχρονες διαδικασίες παραγωγής χώρου, η οικειοποίηση του χώρου προωθεί την αξία χρήσης έναντι της ανταλλακτικής αξίας και είναι σε πλήρη αντίθεση με την έννοια της ιδιοκτησίας (Lefebvre 1991 [1974]: 94). Η μετάβαση από την κυριαρχία του χώρου στην οικειοποίηση του, από την υπεροχή της χρήσης έναντι της ανταλλαγής, συνεπάγεται με την απόρριψη του σύγχρονου οικονομικού μοντέλου ανάπτυξης. Στόχος δεν πρέπει να είναι η παραγωγή περισσότερων αντικειμένων στο χώρο, αλλά η αλληλεγγύη, η δημιουργικότητα και η ικανοποίηση, απορρίπτοντας το σύγχρονο καταναλωτικό μοντέλο (Lefebvre 1991 [1974]). Ενώ ο κυρίαρχος χώρος είναι ο ποσοτικός χώρος της κατανάλωσης, της παραγωγής και της ανταλλαγής, ο οικειοποιημένος χώρος προσφέρει την ευκαιρία για καθαρά ποιοτική απόλαυση, στοχαστικής χαράς ή διαλογισμού που δεν απαιτεί υλική κατανάλωση (Lefebvre, 2014 [1973]). Ωστόσο, η οικειοποίηση του χώρου δεν πρέπει να ταυτίζεται με τους σύγχρονους χώρους αναψυχής, καθώς ο χώρος που παράγεται με αυτόν τον τρόπο αποτελεί την ψευδαίσθηση ενός παρεκκλίνοντος χώρου (Lefebvre, 2014 [1973]). Συγκεκριμένα ο Lefebvre σημειώνει ότι «η αναψυχή είναι τόσο αλλοτριωμένη όσο και η εργασία ... η αναψυχή έχει μετατραπεί σε βιομηχανία, σε νίκη του νεοκαπιταλισμού και επέκταση της αστικής κυριαρχίας στο σύνολο του χώρου». Ο οικειοποιημένος χώρος, λοιπόν, δεν είναι ένα καταναλωτικό προϊόν, αλλά η αξία του ενισχύεται από την διαφορετική και αυθόρμητη χρήση του, σε αντίθεση με τον σχεδιασμένο χώρο αναψυχής του νεοκαπιταλισμού.

Κοινωνία

Σύμφωνα με τον Lefebvre όλος ο χώρος είναι κοινωνικός χώρος και ο κοινωνικός χώρος κοινωνικό προϊόν (Lefebvre 1991 [1974]). Η παραγωγή του χώρου διαμορφώνει και διαμορφώνεται από τις κοινωνικές σχέσεις. Ο διαφορικός χώρος αντανακλά την κατασκευή των νέων κοινωνικών σχέσεων και κατά συνέπεια τη δημιουργία ενός νέου τρόπου παραγωγής χώρου. Απαιτεί την ενεργή συμμετοχή των χρηστών, οι οποίοι μέσα από διαδικασίες οικειοποίησης παράγουν χώρους που εξυπηρετούν τις ανάγκες τους, σε αντίθεση με τον κυρίαρχο χώρο που εξυπηρετεί τις υπάρχουσες δυνάμεις και τις απαιτήσεις του αφηρημένου χώρου. Ενώ το ζήτημα της συμμετοχής είναι ζωτικής σημασίας για την οικειοποίηση και την παραγωγή του διαφορικού χώρου, ο Lefebvre παρατηρεί ότι οι χρήστες του χώρου είναι παθητικοί στις διαδικασίες παραγωγής του (Lefebvre, 1991 [1974]). Θα πρέπει λοιπόν να εντοπιστούν οι συνθήκες εκείνες που μετατρέπουν τους χρήστες από παθητικούς θεατές σε ενεργούς παράγοντες παραγωγής (ενός νέου) χώρου. Η κοινωνική πραγματικότητα και η καθημερινή εμπειρία, οι οποίες είναι καθοριστικές για την παραγωγή του χώρου, αποτελούν την πηγή της παθητικότητας και παράλληλα δημιουργούν δυνατότητες για την ενεργή δημιουργία ενός αντίθετου χώρου. Έτσι, η υλοποίηση του διαφορικού χώρου απαιτεί την επανάσταση στην καθημερινή ζωή.

Ο Lefebvre, όπως και οι Καταστασιακοί και άλλοι ήλπιζαν ότι μέσα από τις θεωρητικές τους αναλύσεις για την καθημερινή ζωή θα απελευθέρωναν τους ανθρώπους από τις ασφυκτικές δυνάμεις της σύγχρονης καθημερινότητας (Ross, 1997, Schrijver, 2011). Για τον Lefebvre, η καθημερινή ζωή μπορεί να γίνει η αφετηρία για κοινωνική αλλαγή, εάν κάποιος αλλάξει τις πρακτικές της καθημερινής του ζωής (Bertuzzo, 2009). Κάθε άτομο ως μέρος της κοινωνίας δεν υπάρχει μόνος του στο χώρο, αλλά μέσω της καθημερινής του ζωής δημιουργεί χώρο και συνάπτει κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις (Lefebvre, 1991 [1974]). Η σημασία των καθημερινών χωρικών πρακτικών εκφράζεται και στο έργο διαφόρων σύγχρονων αστικών θεωρητικών. Ο Löw ο οποίος, ακολουθώντας τη διττή δομή του Giddens, υποστηρίζει ότι οι χώροι είναι το αποτέλεσμα της δράσης και ταυτόχρονα οι χώροι συγκροτούν τη δράση (Low, 2001). Σύμφωνα με τη διαλεκτική του Lefebvre στο χώρο, επίσης ο De Certeau υποστηρίζει ότι «οι χωρικές πρακτικές στην πραγματικότητα συγκροτούν κρυφά τις καθοριστικές συνθήκες της κοινωνικής ζωής». (1984: 96) Ο Soja επισημαίνει τις επιπτώσεις των σύγχρονων αστικών χώρων που προσπαθούν όλο και περισσότερο να εξομαλύνουν και να περιορίσουν τη συμπεριφορά των χρηστών του χώρου στην καθημερινή τους ζωή, αναθέτοντας φαινομενικά ρόλους στους κατοίκους των αστικών περιοχών.

Η έννοια της οικειοποίησης του Lefebvre επίσης, συνδέεται και με το αίτημά του για το δικαίωμα στην πόλη. Το έργο του «δικαίωμα στην πόλη» (Lefebvre (1996 [1968]))

προηγήθηκε και προοικονομεί τη θεωρία του για την παραγωγή του χώρου (1991 [1974]). Το δικαίωμα στην πόλη υπογραμμίζει την ανάγκη για αγώνα ενάντια στις διαδικασίες που παράγουν τον καπιταλιστικό αστικό τρόπο ζωής (Lefebvre, 1996 [1968]). Το δικαίωμα στην πόλη αντιπροσωπεύει το αίτημα για δημοκρατική συμμετοχή και την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών έναντι του ιδιωτικού κέρδους (Lefebvre, 1996 [1968], Gilbert and Dikec, 2008).

Η διεκδίκηση του δικαιώματος στην πόλη σημαίνει επίσης και διεκδίκηση του δικαιώματος στην κατοίκηση. Ο Merrifield (2006) εξηγεί ότι η έννοια του Lefebvre για την κατοίκηση υποδηλώνει πολύ περισσότερα από την καθημερινή ζωή, καθώς απαιτεί να μην είσαι απλά παρόν, αλλά να συμμετέχεις σε μια κοινωνική ζωή και μια κοινότητα (Purcell, 2008). Επίσης σημαντική είναι και η έννοια της κεντρικότητας. Η πόλη είναι ταυτόχρονα το κέντρο της κατανάλωσης αλλά και ο τόπος από τον οποίο οι άνθρωποι εξαιρούνται, είτε οικονομικά είτε με άλλους τρόπους (Devisme, 2008, Butler, 2012). Η έννοια του δικαιώματος στην πόλη είναι συνυφασμένη με την οικειοποίηση της «ουσίας» του ανθρώπου καθώς και του χώρου. Αυτό είναι απαραίτητο για την εμφάνιση νέων συλλογικά δικαιωμάτων και συλλογικής διαμόρφωσης των συνθηκών παραγωγής του χώρου (Lefebvre, 2003 [1970]). Όπως διατυπώθηκε από τον David Harvey (2008: 23):

Ο Lefebvre θεωρεί ότι όλος ο χώρος, ως κοινωνικός χώρος, είναι αδιαμφισβήτητα πολιτικός χώρος (Nishat et al., 2011). Φέρνει ως παράδειγμα πολιτικοποιημένου χώρου τον δρόμο ως τον τόπο που αναπτύσσονται διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις (Purcell, 2008). Μάρτυρας των γεγονότων του Μαΐου του '68 στο Παρίσι, περιγράφει την αποτελεσματική πολιτικοποίηση των δρόμων πέρα από τις δυνατότητες που συνήθως παρέχει ο κυρίαρχος χώρος. Ο οικειοποιημένος χώρος είναι ο χώρος της αντίστασης (Lefebvre, 1969 [1968]). Ενώ η αναπαραγωγή του αφηρημένου χώρου βασίζεται στη συναίνεση, η οικειοποίηση του επιτυγχάνεται μέσα από δράσεις και αγώνες, διεκδικώντας τη διαφορά που μπορεί να οδηγήσει στην παραγωγή του διαφορικού χώρου (Lefebvre 1991 [1974]). Ο Merrifield (2006) σημειώνει ότι ο διαφορικός χώρος απαιτεί την απόρριψη της παθητικότητας και την προώθηση της συμμετοχής, την αμφισβήτηση των ιεραρχιών και των κέντρων εξουσίας σε έναν αγώνα για τη διαχείριση της παραγωγής αστικού χώρου από τους κατοίκους του, χωρίς κράτος και χωρίς κεφάλαιο. Ο Lefebvre είδε τις διαμαρτυρίες φοιτητών και ακτιβιστών στην πανεπιστημιούπολη Nanterre στα περίχωρα του Παρισιού να αντιπροσωπεύουν μια ισχυρή παραγωγή διαφορικού χώρου. Πίστευε ότι οι αμφισβητήσεις και η κατοχή κτιρίων σε αυτόν τον χώρο του μοντερνιστικού σχεδιασμού πέτυχαν την οικειοποίηση και την ανατροπή του χωροταξικού σχεδίου με στόχο την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής (Stanek 2011: 246). Το όραμα του Lefebvre για τον μετα-επαναστατικό κόσμο, τον παγκόσμιο διαφορικό χώρο

που πραγματοποιείται μέσω της οικειοποίησης τονίζει τον δυναμικό του χαρακτήρα με επίκεντρο τον χρήστη. Για τον ίδιο η ιδανική πόλη θα ήταν η εφήμερη πόλη, το αέναο έργο των κατοίκων, οι οποίοι κινούνται και κινητοποιούνται για και από αυτό το έργο. (Lefebvre, 1996 [1968]: 172-73).

Εδώ η έννοια της αυτοδιαχείρισης είναι καθοριστική. Για τον Lefebvre, η αυτοδιαχείριση ενσωματώνει ένα έργο δημοκρατικής διακυβέρνησης, καθώς και μια διαδικασία σύγκρουσης κατά την οποία οι συμμετέχοντες «εμπλέκονται συνεχώς σε αυτοκριτική, συζήτηση, διαβούλευση και αγώνα» (Brenner and Elden, 2009: 16). Αντί ενός θεσμικού πλαισίου, η αυτοδιαχείριση προβλέπει ότι διαφορετικοί τομείς της κοινωνικής ζωής, όπως εργοστάσια, πανεπιστήμια και πολιτικές οργανώσεις, αλλά και χωρικές ενότητες όπως οι πόλεις, μπορούν να υποβληθούν σε νέες μορφές αποκεντρωμένου, δημοκρατικού πολιτικού ελέγχου από τους κοινωνικούς παράγοντες που συνδέονται άμεσα με αυτά (Purcell, 2012). Ο Lefebvre θεωρεί ότι το δικαίωμα στην πόλη συνεπάγεται με την χωρική αυτοδιαχείριση και υποστηρίζει ότι «μόνο μέσω της αυτοδιαχείρισης τα μέλη μιας κοινότητας μπορούν να αναλάβουν τον έλεγχο της ζωής τους, με τέτοιο τρόπο ώστε να γίνει απόκτημα τους. Αυτό ονομάζεται επίσης οικειοποίηση». (Lefebvre, 2009 [1966]: 150) Αν και ο Lefebvre τονίζει τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζουν οι χρήστες του αστικού χώρου για να καθορίσουν το μέλλον τους, η παραγωγή του διαφορικού χώρου ωστόσο δεν εξαρτάται μόνο από αυτόν τον παράγοντα, αλλά απαιτεί χώρο που έχει οικειοποιηθεί από μια ενεργή κοινωνική ομάδα ή κοινότητα για να παράγει χώρο που εξυπηρετεί τις ανάγκες και τις δυνατότητές τους και διαχειρίζεται από τους ίδιους τους χρήστες του (Lefebvre 1991 [1974]: 165, 2014 [1973]: 93-95).

Η έννοια της οικειοποίησης του Lefebvre δίνει έμφαση σε μια διαδικασία που συμπεριλαμβάνει διάφορους χρήστες του χώρου και η παραγωγή κοινωνικού χώρου πρέπει να εννοηθεί ως κοινό έργο. Ενώ ο Lefebvre καταδικάζει τη πρακτική των τεχνοκρατών, των πολεοδόμων και των αρχιτεκτόνων στη σύλληψη της μεταπολεμικής λειτουργικής πόλης που εξυπηρετεί τις απαιτήσεις του αφηρημένου χώρου, θεωρεί ωστόσο ότι η αρχιτεκτονική πρακτική μπορεί να προωθήσει την οικειοποίηση του χώρου (Lefebvre, 2014 [1973], Milgrom, 2008). Υποστηρίζει, δηλαδή, ότι μέσα από κοινωνικές διαδικασίες, με επίκεντρο τον χρήστη, η αρχιτεκτονική και πολεοδομική πρακτική μπορούν να υπερβούν τον σημερινό τους ρόλο στην αναπαραγωγή των συνθηκών παραγωγής του χώρου και να συμβάλλουν στους αγώνες για το δικαίωμα στην πόλη (Nishat et al., 2011, Lefebvre, 2014 [1973]).

Εκτροπή

Μεταξύ της κυριαρχίας και της οικειοποίησης υπάρχει μια δραστηριότητα, που ο Lefebvre περιγράφει ως «μια διαμεσολαβητική έννοια», «μια πρακτική που σχετίζεται στενά με αυτήν, αλλά εξακολουθεί να είναι διακριτή», εκείνη της εκτροπής (Lefebvre, 2014 [1973]: 95, 167). Παρόλο που είναι παρόμοια με την έννοια της οικειοποίησης, ο Lefebvre γράφει ότι η οικειοποίηση και η εκτροπή δεν πρέπει να συγχέονται (ό.π.). Η εκτροπή, της οποίας η λέξη στα γαλλικά είναι *Détournement*, εδώ χρησιμοποιείται για να περιγράψει μια αυθόρμητη, σχεδόν αβέβαιη πρακτική που σύντομα γίνεται σκόπιμη. Η εκτροπή αναπαριστά τον οικειοποιημένο χώρο, αλλά όχι την οικειοποίηση. Ένας υφιστάμενος χώρος μπορεί να υπερβεί τον αρχικό του σκοπό και λόγω ύπαρξης και κατά κάποιον τρόπο να γίνει χώρος κενός, επιρρεπής σε εκτροπή και επανασυνειδητοποίηση και να τεθεί σε έναν σκοπό αρκετά διαφορετικό από τον αρχικό του (Lefebvre 1991 [1974]: 167). Τέτοιο παράδειγμα εκτροπής είναι η συνοικία *Marais* στο κέντρο του Παρισιού, η οποία «κατακερματίστηκε» από τη βιομηχανική και εμπορική αστική τάξη μετά τη γαλλική επανάσταση, μετατρέποντας μνημεία και πολυτελείς κατοικίες σε εργαστήρια, καταστήματα και διαμερίσματα (Lefebvre 2014: 97).

Η έννοια της εκτροπής συνδέεται σημαντικά με τους Καταστασιακούς, οι οποίοι για ένα σύντομο χρονικό διάστημα κατά τη διάρκεια του 1950 και του 1960 διασταυρώθηκαν με τη ζωή και το έργο του Lefebvre. Οι Καταστασιακοί αποτελούνταν από μικρές ομάδες καλλιτεχνών, κινηματογραφιστών, συγγραφέων και διανοουμένων σε διάφορες χώρες της Δύσης, με κύρια την ομάδα του Παρισιού (Ford, 2005). Βασικό τους πρόσωπο ήταν ο Guy Debord, ο οποίος από το 1957 είχε αναπτύξει μια στενή φιλία με τον Lefebvre που κράτησε για περίπου πέντε χρόνια (Ross, 1997). Οι Καταστασιακοί ήταν ιδιαίτερα επικριτικοί στον σχεδιασμό των πόλεων με βάση τις αρχές του Μοντέρνου κινήματος. Υποστήριξαν ότι ένας φαύλος κύκλος απομόνωσης και παθητικότητας προκύπτει από αυτόν τον σχεδιασμό • με αποτέλεσμα την απαξίωση της αρχιτεκτονικής και την αποσείρωση της καθημερινής ζωής (Situationist International, 1961). Η έννοια του *zoning* του Μοντέρνου κινήματος εκβιομηχάνιζε τον αστικό τρόπο ζωής και αποτέλεσε μέσο κυριαρχίας του χώρου από εκείνους με εξουσία, με αποτέλεσμα μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από αλλοτρίωση, ολοκληρωτικό έλεγχο και παθητική κατανάλωση (Debord, 1963, Ford, 2005).

Η εκτροπή του χώρου είναι μια έννοια που επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες και πρέπει να γίνει κατανοητή παράλληλα με την οικειοποίηση. Ο Lefebvre (2014 [1973]) διευκρινίζει ότι και οι δύο έννοιες συμμετέχουν στη διαλεκτική αναζήτηση του διαφορετικού χώρου και ότι από καθαρά θεωρητική σκοπιά «δεν μπορούν να διαχωριστούν ουσιαστικά» (Lefebvre 1991 [1974]: 168). Ωστόσο, μόνο η οικειοποίηση φέρει τη δυνατότητα δημιουργίας διαφορετικού χώρου, ενώ η εκτροπή μπορεί να

είναι οικειοποίηση αλλά όχι δημιουργία. Υπό αυτό το πρίσμα, ότι δηλαδή υπάρχει μικρή διαφορά μεταξύ οικειοποίησης και εκτροπής και στα πλαίσια της θεωρητικής συζήτησης, ο «οικειοποιημένος χώρος» που αναφέρεται στην παρούσα εργασία εννοείται ως ο χώρος που μπορεί να ερμηνευθεί ως οικειοποίηση ή εκτροπή. Ο Lefebvre αναφερόμενος στους οικειοποιημένους χώρους στη πόλη γράφει: Συχνά ένας τέτοιος χώρος είναι μια δομή - μνημείο ή κτίριο - αλλά αυτό δεν συμβαίνει πάντα: ένας χώρος, μια πλατεία ή ένας δρόμος μπορεί επίσης να χαρακτηριστεί ως οικειοποιημένος χώρος (Lefebvre 1991 [1974]: 165).

3.2_Η διαλεκτική προσέγγιση της οικειοποίησης και της κυριαρχίας

Η οικειοποίηση οδηγεί σε χώρους διαφοράς του αφηρημένου χώρου, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την επανάληψη, την αναπαραγωγή και την ομοιογένεια (Lefebvre 1991 [1974]). Η έννοια της διαφοράς είναι κεντρική στο έργο του Lefebvre για τον αστικό χώρο. Ο αστικός χώρος δεν χαρακτηρίζεται μόνο από κεντρικότητα, αλλά αποτελεί και χώρο σύγκλισης διαφορών (Lefebvre, 2003 [1970]). Ο Lefebvre διακρίνει τις διαφορές αυτές σε ελάχιστες και μέγιστες. Η ελάχιστη διαφορά κατακερματίζει την καθημερινότητα και ωθεί τις κοινωνικές ομάδες στην περιφέρεια. Αυτές οι διαφορές είναι αλλοτριωμένα και απομονωμένα κομμάτια του χώρου που αντανακλούν τη διαφορά μέσω της ομοιότητας και της επανάληψης και τείνουν προς μια κυρίαρχη ταυτότητα. Παράδειγμα τέτοιας ελάχιστης διαφοράς στο δομημένο χώρο είναι η ποικιλομορφία μεταξύ πολυτελών κατοικιών σε ένα προάστιο γεμάτο πολυτελείς κατοικίες (Lefebvre, 1991 [1974]: 395). Η μέγιστη διαφορά από την άλλη συνεπάγεται με έναν θεμελιώδη κοινωνικό μετασχηματισμό (Kirfer, 2008). Η μέγιστη διαφορά τείνει προς δημιουργικές, μη αλλοτριωμένες, ποιοτικές μορφές πολλαπλότητας και ατομικότητας, προσανατολισμένες στην αξία χρήσης. Η μέγιστη διαφορά αντιπροσωπεύει την αντίθεση του ατομικισμού, του πλουραλισμού, της μίμησης, του κομπορμισμού, του κατακερματισμού και της ομοιογένειας (Lefebvre, 2003 [1970]: 145-151). Πηγές για τη μέγιστη διαφορά μπορούν να βρεθούν τόσο μέσα στον ενδιάμεσο χώρο της καθημερινής ζωής όσο και εν μέσω εξεγέρσεων.

Για να μετασχηματιστούν οι υπάρχουσες μορφές ελάχιστης διαφοράς απαιτείται μια διαλεκτική διαδικασία που συνδέει το πραγματικό με το ουτοπικό και την καθημερινή ζωή με την «παγκόσμια» τάξη (Lefebvre, 2003 [1970]). Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω της διεκδίκησης του δικαιώματος στην πόλη (Kirfer, 2009). Σε αυτό το πλαίσιο, η περίφημη έκκληση του Lefebvre για το δικαίωμα στην πόλη πρέπει να επανεξεταστεί ως το δικαίωμα στη διαφορά. Σημαίνει ουσιαστικά το δικαίωμα σε έναν χώρο που δεν δημιουργήθηκε με μοναδικό σκοπό τη διάκριση. Ο Lefebvre οραματίζεται μια πραγματικότητα, στην οποία ο αστικός χώρος θα αποτελέσει την κοινωνική βάση για μια ριζικά μετασχηματισμένη καθημερινή ζωή που είναι ανοικτή σε δυνατότητες. Αναφέρεται σε μια ανανεωμένη κεντρικότητα, σε τόπους συνάντη-

σης και ανταλλαγής, όπου οι ρυθμοί ζωής και η καθημερινότητα κάνουν πλήρη και μέγιστη χρήση αυτών των χώρων. Αυτό το δικαίωμα, ωστόσο, δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως δικαίωμα επιστροφής σε παραδοσιακές μορφές αστικών χώρων, αλλά ως δικαίωμα σε έναν οικειοποιημένο και ανανεωμένο αστικό χώρο.

Ο οικειοποιημένος χώρος, επομένως, όπως τον ορίζει ο Lefebvre υπό τις σημερινές συνθήκες, είναι ετεροτοπικός, είναι, δηλαδή, χώροι ελάχιστης και δυνητικά μέγιστης διαφοράς του κυρίαρχου αφηρημένου χώρου (Carr, 2009, Kirfer et al., 2008b, Schmuely, 2008). Πρέπει να διευκρινιστεί ότι η έννοια του Lefebvre για την ετεροτοπία διαφέρει από αυτή του Foucault και αντιλαμβάνεται τις ετεροτοπίες ως αντίθετα κυρίαρχους τόπους του «άλλου» (Harvey 2012b, Foucault, 1984 [1967]). Ο Foucault περιγράφει τους ετεροτοπικούς χώρους ως «άλλους χώρους», οι οποίοι είναι μέρος του κόσμου στον οποίο ζούμε αλλά παράλληλα βρίσκονται «έξω από όλα τα μέρη, παρόλο που μπορεί να είναι δυνατό να υποδείξουμε την τοποθεσία τους στην πραγματικότητα» (Foucault, 1984 [1967]: 4). Παραδείγματα που προτείνει περιλαμβάνουν φυλακές, οίκους ανοχής και βάρκες στη θάλασσα. Ο Foucault εξηγεί ότι πρόκειται για χώρους που συνδέονται, αλλά διαφέρουν από τις κοινωνίες που τους δημιουργούν (Foucault, 1984 [1967]). Ένα κοινό σημείο σύγκλισης που μπορεί να εντοπίσει κανείς μεταξύ των εννοιών του Foucault και του Lefebvre για την ετεροτοπία αφορά στον προσδιορισμό τους για τους ετεροτοπικούς χώρους ως χώρους διαφοράς από τις καθημερινές πρακτικές (Prodanovic and Krstic, 2012, Ffrench, 2004, Lehtovuori, 2010).

Πιο πρόσφατες ερμηνείες ετεροτοπικών χώρων περιλαμβάνουν τους χώρους εξαίρεσης του Shane (2005), όπως ο ανεκμετάλλετος χώρος που περιβάλλει τις κοινωνικές κατοικίες (Tardiveau and Mallo, 2014) και του Τρίτου χώρου του Soja (1996) ενός χώρου αντίστασης και συνεχιζόμενου αγώνα, που κατοικείται οριακά και νέες σχέσεις αναδύονται. Με βάση τις αντιλήψεις του Lefebvre, ο Τρίτος χώρος του Soja υπογραμμίζει την ανάγκη για ριζικές αλλαγές στην τρέχουσα κοινωνία τόσο στον υλικό κόσμο όσο και στην κοινωνική συνείδηση (Soja, 1996).

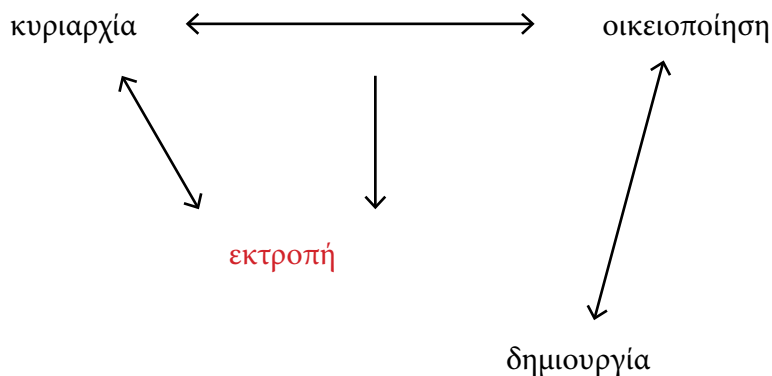
Για τον Lefebvre, οι ετεροτοπικοί χώροι αναδύονται από τον κυρίαρχο αφηρημένο χώρο (Lefebvre, 1991 [1974]). Είναι αποτέλεσμα των αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος και κατασκευάζονται από τους κατοίκους της πόλης στην αναζήτηση νέων ουτοπικών χώρων (Lefebvre, 1996 [1968]). Ο Lefebvre και οι Καταστασιακοί υποστήριξαν ότι ετεροτοπικοί χώροι οικειοποίησης και διαφοράς υπάρχουν ήδη σε όλη την πόλη (Carr, 2009). Η οικειοποίηση και η εκτροπή του χώρου μπορούν να δώσουν νέες έννοιες σε πλατείες, δρόμους ή κτίρια ώστε να γίνουν ετεροτοπικοί χώροι σε αντίθεση με τον κυρίαρχο αφηρημένο χώρο (Hamedinger, 1997). Οι ετεροτοπίες παράγονται από την παρουσία συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων, μόλις όμως οι κοινωνικές σχέσεις και η οικειοποίηση του φυσικού χώρου σταματή-

σει, η ετεροτοπία εξαφανίζεται (Cenzatti, 2008). Για παράδειγμα, ο φυσικός χώρος ενός τετραγώνου μπορεί να αλλάξει ή όχι, όταν καταλαμβάνεται από μια αγορά, μια πολιτική συγκέντρωση ή ένα καρναβάλι, αλλά αυτό που είναι το πιο κρίσιμο είναι οι κοινωνικές σχέσεις που λαμβάνουν χώρα σε διαφορετικές περιπτώσεις. Κάθε μια παράγει διαφορετικές στιγμές και διαφορετικούς χώρους αναπαράστασης (π.χ. οικονομική ανταλλαγή, πολιτικός ακτιβισμός) (Cenzatti, 2008). Είναι, επομένως, οι νέες κοινωνικές σχέσεις και κοινωνικές δράσεις που συμβαίνουν σε έναν χώρο που μετασχηματίζουν έναν χώρο σε ετεροτοπικό χώρο διαφοράς στις σύγχρονες συνθήκες του αφηρημένου χώρου.

Οι ετεροτοπικοί χώροι διαφοράς που προκύπτουν μέσω της οικειοποίησης είναι στιγμιαίοι λόγω της δυναμικής σχέσης μεταξύ κυρίαρχου και οικειοποιημένου χώρου. Ενώ υπάρχουν περιστάσεις όπου ο κυρίαρχος και ο οικειοποιημένος χώρος μπορεί να συνδυαστεί, στις σημερινές συνθήκες παραγωγής του χώρου, η οικειοποίηση του χώρου είναι απολύτως ασυμβίβαστη έναντι του κυρίαρχου αφηρημένου χώρου. Επειδή η οικειοποίηση «ορίζεται από ριζικά αντίθετα και, ως εκ τούτου, ασύμβατα συστατικά με τον κυρίαρχο χώρο», μια συνεχής κοινωνική σύγκρουση λαμβάνει χώρα μεταξύ της κυριαρχίας και οικειοποίησης στο χώρο, μεταξύ των δυνάμεων ομογενοποίησης και των αντίθετων δυνάμεων της διαφοράς (Lefebvre 2014 [1973]: 93-95).

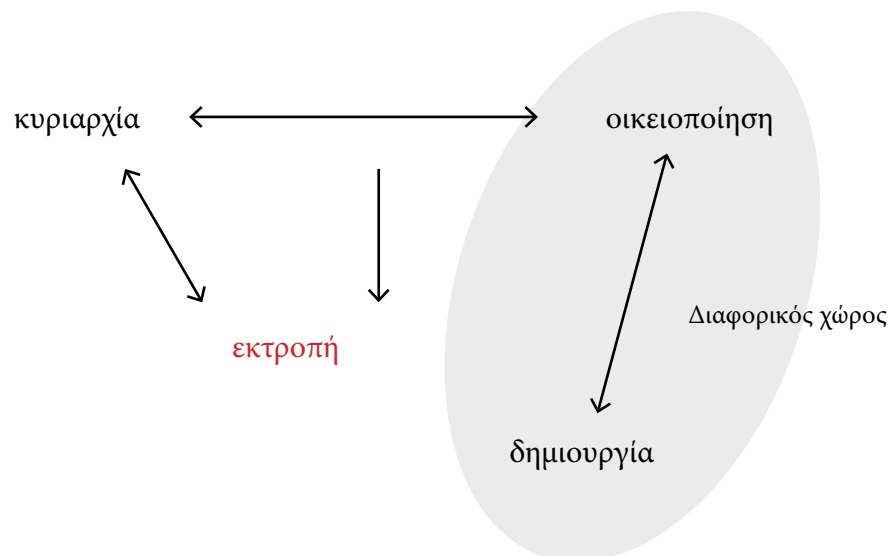
Έτσι, αυτή η θεωρία προβλέπει ότι οι χώροι οικειοποίησης και εκτροπής υποκύπτουν συνεχώς στις κυρίαρχες δυνάμεις παραγωγής του χώρου: κυριαρχία από τον αφηρημένο χώρο του καπιταλισμού, όπως απεικονίζεται στην εικόνα 3.1 (Lefebvre 2014 [1973]). Ο Lefebvre υποστηρίζει ότι η πρακτική και η θεωρία επιβεβαιώνουν τη σημασία τους και απαιτούν την επανεμφάνισή τους (1991 [1974]).

Εικόνα 3.1- Ιστορική διαδικασία της κυριαρχίας και της οικειοποίησης

Παρόλο που οι ετεροτοπικοί διαφορικοί χώροι μέσω οικειοποίησης θα υπαχθούν στον κυρίαρχο χώρο υπό τις σημερινές συνθήκες, ο Lefebvre ισχυρίζεται ότι η πραγματοποίηση της «δημιουργίας» μιας νέας παραγωγής χώρου κάποια μέρα θα αναδυθεί. Θεωρεί ότι η οικειοποίηση και η δημιουργία του διαφορικού χώρου ως ετεροτοπικού χώρου θα παράγουν τελικά ένα μοντέλο για το συνολικό έργο του διαφορικού χώρου σε παγκόσμια κλίμακα (Lefebvre, 1991 [1974]). Αυτή η σχέση απεικονίζεται στην εικόνα 3.2, όπου η διαλεκτική αντίληψη του Lefebvre για τη διαδικασία της κυριαρχίας και της οικειοποίησης επικαλύπτεται με την ιδέα του για τον διαφορικό χώρο (Lefebvre, 2014 [1973] -b, Lefebvre, 1991 [1947]). Το διάγραμμα απεικονίζει τις σφαίρες, τη δυναμική και τους στόχους αυτών των θεωρητικών προτάσεων και την κεντρική σημασία της οικειοποίησης. Η οικειοποίηση χρησιμεύει ως πηγή ετεροτοπικών χώρων, όπως οι χώροι αντίστασης ή χωρικές πρακτικές με στόχο την χρηστική και όχι την ανταλλακτική αξία. Η κοινωνικά καθορισμένη χρήση του χώρου όπως ένα κτίριο ή μια δημόσια πλατεία σε αυτές τις περιπτώσεις δημιουργεί μια στιγμιαία ετεροτοπία. Οι ετεροτοπικοί χώροι διαφοράς είναι, τουλάχιστον για μια στιγμή, απαλλαγμένοι από τη λογική του αφηρημένου χώρου και την επιτακτική ανάγκη να χρησιμοποιηθούν για παραγωγικές δραστηριότητες με στόχο το κέρδος (Krauzick, 2007, Merrifield, 2000). Ενώ ο αφηρημένος χώρος είναι τυπικός, ομοιογενής και ποσοτικός, αφομοιώνοντας όλες τις διαφορές, ο ετεροτοπικός χώρος είναι χώρος διαφοροποιημένος με ελάχιστο έως καθόλου ποσοτικό προϊόν ή αξία, αλλά κοινωνικά βασισμένοι χώροι, άτυποι και μη ιεραρχικοί (LaFond, 2010, Rößler, 2009).

Εικόνα 3.2- Η διαλεκτική προσέγγιση της οικειοποίησης και του διαφορικού χώρου

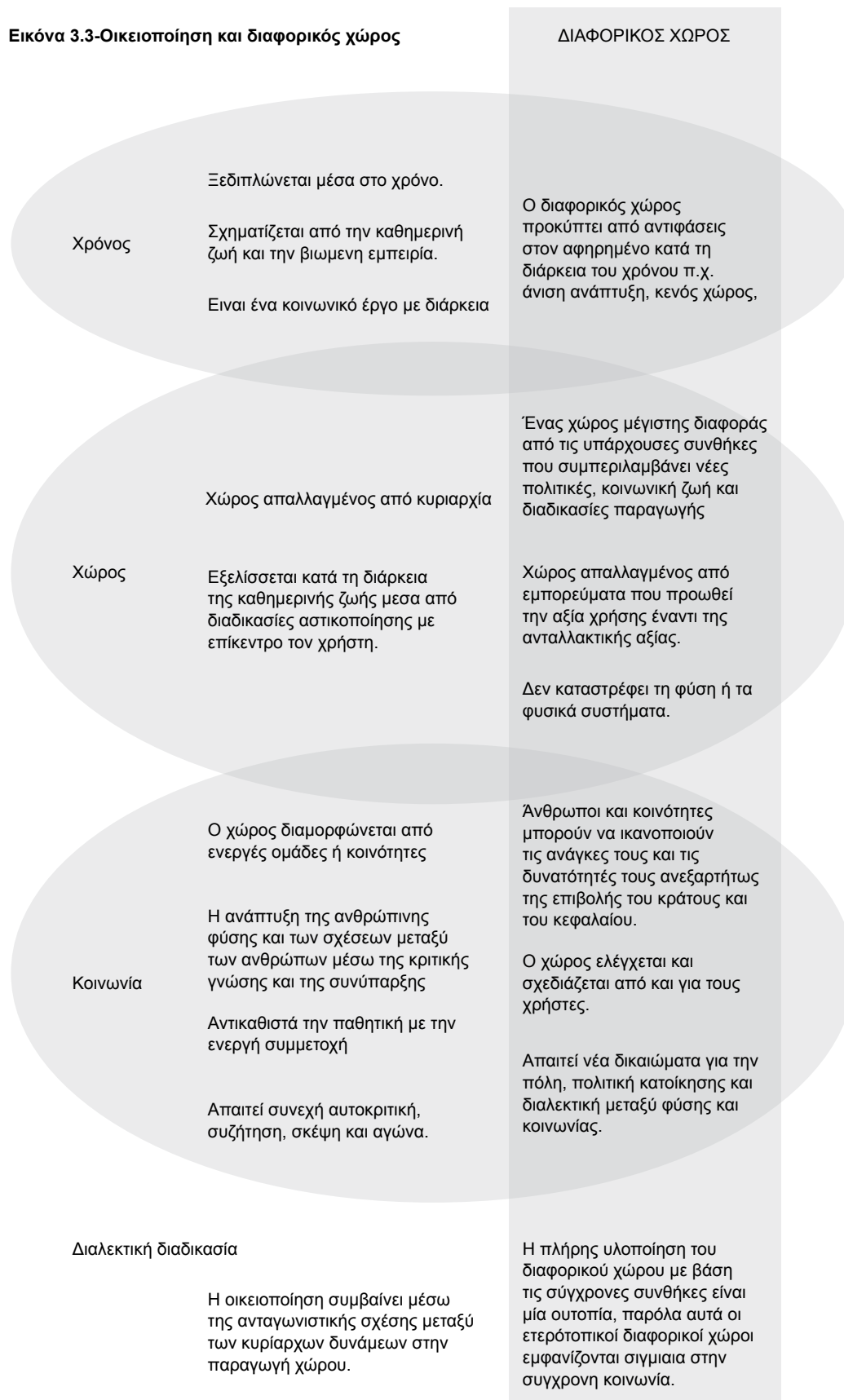

Η συζήτηση για τον διαφορεικό χώρο του Lefebvre και την οικειοποίηση συνοψίζεται στο σχήμα 3.3. Το σχήμα 3.3 απεικονίζει την αλληλεπικάλυψη χαρακτηριστικών της οικειοποίησης ως διαδικασίας και του διαφορεικού χώρου ως αποτέλεσμα. Απεικονίζει τις διαφορετικές σφαίρες οικειοποίησης και διαφορεικού χώρου στον χρόνο, χώρο και κοινωνία, οι οποίες εξαρτώνται αμοιβαία και αλληλοεπικαλύπτονται. Αυτή η αναπαράσταση της θεωρίας του Lefebvre προβλέπει ότι απαιτείται μια διαλεκτική διαδικασία οικειοποίησης στους τομείς του χρόνου, του χώρου και της κοινωνίας για μια νέα παραγωγή χώρου. Το σχήμα παρουσιάζει την κοινωνική σφαίρα της οικειοποίησης ως την πιο ουσιαστική, η οποία συνάδει με την πρόταση του Lefebvre ότι όλος ο χώρος είναι κοινωνικός και ο κοινωνικός χώρος είναι ένα κοινωνικό προϊόν (Lefebvre 1991 [1974]). Με αυτή την έννοια, μια νέα μορφή χωρικής παραγωγής δεν μπορεί να προκύψει χωρίς ριζική κοινωνική αλλαγή (Lefebvre 1991 [1974]).

3.3_Συμπεράσματα: Οικειοποίηση

Ο διαφορεικός χώρος προκύπτει από αντιφάσεις στον αφηρημένο χώρο και μέσω διαδικασιών οικειοποίησης του από τους χρήστες του χώρου. Αναδύεται με την πάροδο του χρόνου και διαμορφώνεται από την καθημερινή ζωή, τη βιωμένη εμπειρία και τους κοινωνικούς πειραματισμούς. Απαιτεί φυσικό χώρο απαλλαγμένο από κυριαρχία και με επίκεντρο τον χρήστη. Οι κοινωνικές σφαίρες της οικειοποίησης είναι ο κύριος μοχλός αυτής της διαδικασίας. Η οικειοποίηση απαιτεί χώρο που διαμορφώνεται ενεργά από κοινωνικές ομάδες. Ωστόσο, οι εμπλεκόμενοι χρήστες πρέπει επίσης να υφίστανται μια εξέλιξη στη δική τους κοινωνική φύση. Η οικειοποίηση του χώρου από τους χρήστες απαιτεί την αυτοκριτική, τη συζήτηση, τη σκέψη και τον αγώνα. Υπό τις σημερινές συνθήκες, η οικειοποίηση αποτελεί μια διαλεκτική διαδικασία κατά την οποία οι χρήστες αγωνίζονται να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν έναν χώρο διαφοράς από τις κανονιστικές διαδικασίες χωρικής παραγωγής

Εικόνα 3.3-Οικειοποίηση και διαφορεικός χώρος

(Lefebvre 1991 [1974], 2014 [1973])

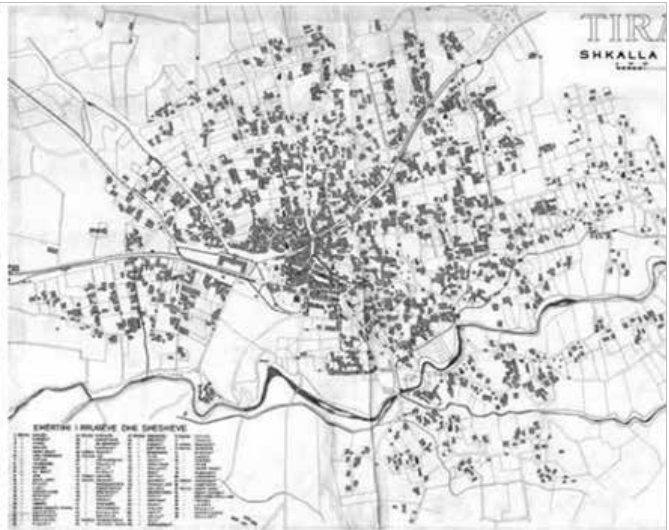
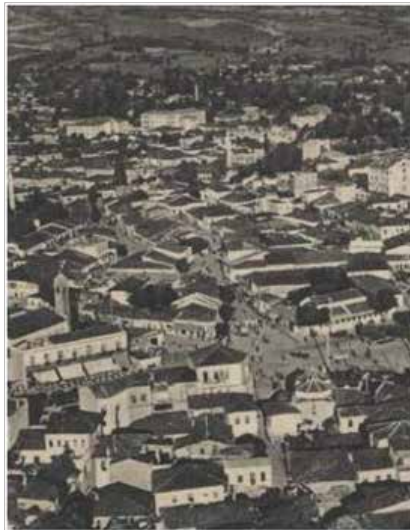
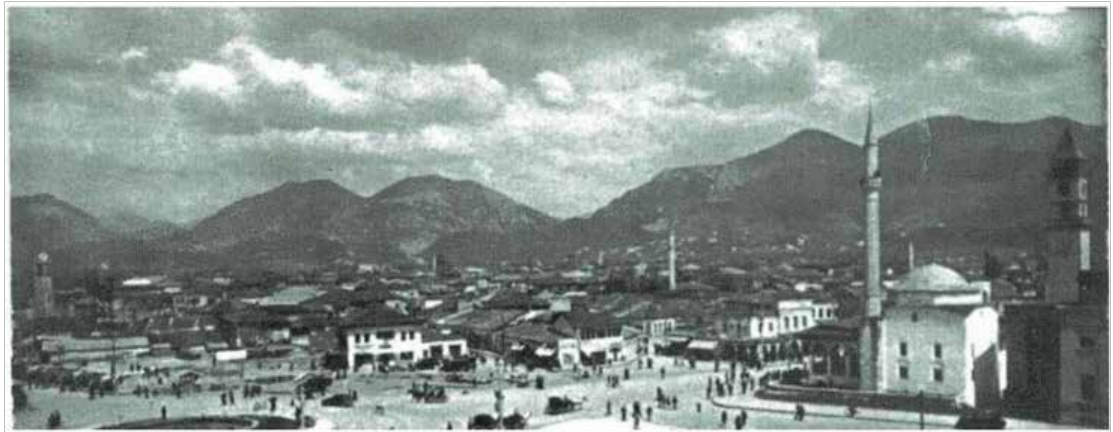
4_Τίρανα: Η εξέλιξη της πόλης στον χώρο και τον χρόνο

Τα Τίρανα χρησιμοποιούνται ως συγκεκριμένη περίπτωση της περιοχής των Βαλκανίων για τη διερεύνηση των κοινωνικό-χωρικών δυναμικών που συμβάλλουν στον μετασχηματισμό του αστικού χώρου και εξηγούν το φαινόμενο των αυτοσχέδιων αστικών επεμβάσεων. Η περίοδος του Υπαρκτού Σοσιαλισμού και η πολιτική παρακμή που ακολούθησε την κατάρρευση του παρείχε μοναδικές συνθήκες στο χρόνο και στο χώρο για την εκδήλωση αυτών των φαινομένων. Η χωρική πρακτική της σοσιαλιστικής περιόδου, που είχε ως στόχο την έκφραση των πολιτικών επιδιώξεων του κράτους και την επικράτηση του αφηρημένου χώρου μέσα από την εφαρμογή ενός κεντρικού σχεδιασμού, δημιούργησε άφθονο κενό και ελεύθερο χώρο στις κεντρικές περιοχές της πόλης, όπου σε συνδυασμό με την απουσία δυνάμεων της αγοράς και την αδυναμία του κράτους να ελέγξει και να ρυθμίσει τον χώρο την μετασοσιαλιστική περίοδο οδήγησαν στην ανάπτυξη αστικών επεμβάσεων που μετασχημάτισαν τον αστικό χώρο. Η παρουσία και η μορφολογία αυτών των επεμβάσεων στη σύγχρονη πόλη είναι αποτέλεσμα των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της Αλβανίας της μεταβατικής περιόδου που ακολούθησε (1990-σήμερα), που χαρακτηρίστηκε από σημαντικές εσωτερικές τάσεις μετανάστευσης, την ανεπάρκεια των οργάνων προγραμματισμού και την γενικότερη πολιτισμική αντίδραση σε 45 χρόνια απομόνωσης.

4.1_Η αρχή των Τιράνων: Η διασύνδεση μεταξύ Ανατολής και Δύσης

Τα Τίρανα ξεκίνησαν ως ένας μικρός οικισμός στις αρχές του 17ου αιώνα, όταν η περιοχή ήταν ακόμα μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η πόλη τότε αποτελούνταν από μικρά παραδοσιακά σπίτια και ένα κεντρικό παζάρι, στο οποίο αναπτύσσονταν κυρίως εμπορικές δραστηριότητες (Εικόνα 4.1). Η οθωμανική περίοδος αντικατοπτρίζεται στα ιδιαίτερα ισλαμικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, αποδίδοντας στην πόλη έναν ιδιαίτερο ανατολίτικο χαρακτήρα. Μέχρι να γίνει η πρωτεύουσα της Αλβανίας - το 1920 - ο πληθυσμός των Τιράνων αριθμούσε μόνο 17.000 κατοίκους (Carter 1986; Kera 2004), ενώ η έκτασή της ήταν 3 χλμ².

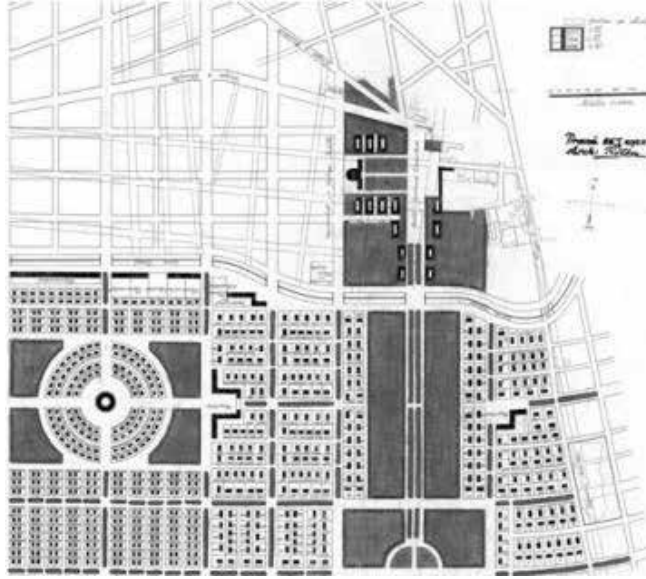

4.1 Το παλιό Παζάρι σε σχέση με την Πόλη: πάνω, πανοραμική θέα στο Παλιό Παζάρι. Στα αριστερά, εναέρια άποψη του Παλιού Παζαριού και της κεντρικής συνοικίας. δεξιά, χάρτης του 1921 με το Παλιό Παζάρι στο κέντρο πηγή_ National Technical Archive

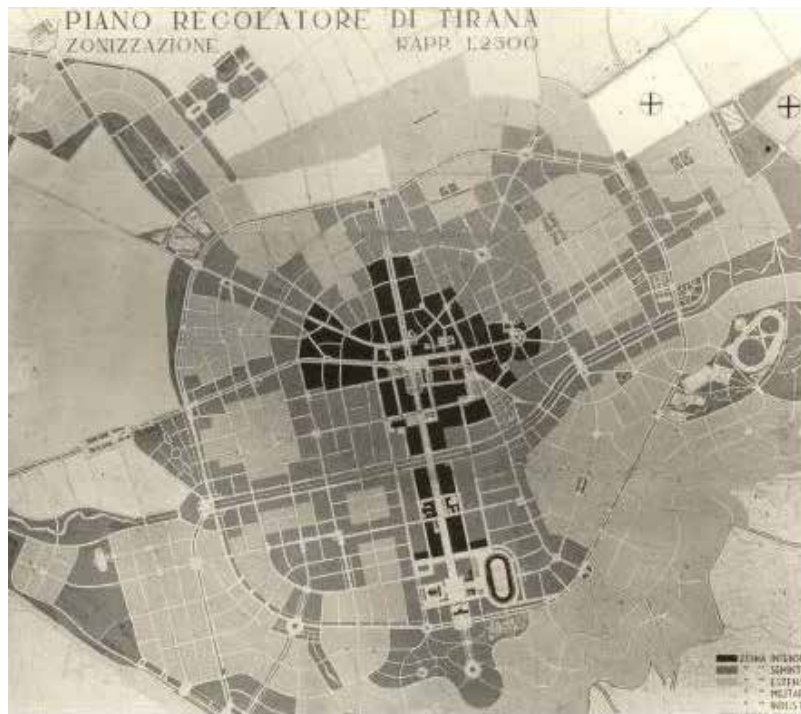
Οι πρώτες προσπάθειες εκσυγχρονισμού των Τιράνων σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα ξεκίνησαν στις αρχές της δεκαετίας του '20, στην περίοδο της μοναρχίας του Βασιλιά Ζωγκ. Αυτή η διαδικασία ξεκίνησε στα Τίρανα με το άνοιγμα και τη διεύρυνση ορισμένων λεωφόρων όπως η Rruga e Durrësit, η Rruga e Kavajës, η λεωφόρος Zogu i Pare κ.λπ. (Aliaj, 2003). Στην πραγματικότητα, τα Τίρανα ξεκίνησαν την παράδοση του ανοίγματος και της επέκτασης των νέων λεωφόρων αρκετά αργά σε σύγκριση με άλλες πρωτεύουσες της περιοχής. Αυτό ήταν μέρος του σχεδίου του Βασιλιά Ζωγκ για τον εξευρωπαϊσμό των Τιράνων. Αναμφίβολα, το πιο σημαντικό έργο αυτής της περιόδου ήταν η δημιουργία ενός μεγαλοπρεπούς κεντρικού βουλεβάρτου, που σχεδιάστηκε αρχικά από τον Armando Brasini το 1925, και το οποίο από τη μία πλευρά κατέληγε στο κέντρο με τα υπουργεία διαταγμένα γύρω από μια κυκλική πλατεία και από την άλλη πλευρά στα προεδρικά ανάκτορα (Εικόνα 4.2). Κεντρική ιδέα ήταν η δημιουργία ενός ρωμαϊκού «νησιού», εμπνευσμένο από την Ιταλική Αναγέννηση, το οποίο θα «επέβαλλε αξιοπρέπεια» και θα «ακτινοβολούσε μεγαλείο». Ο Brasini οραματίστηκε την λεωφόρο ως έναν μνημειακό κεντρικό άξονα γεμάτο με κυβερνητικά κτίρια της αναδυόμενης πρωτεύουσας. Αν και το όραμά του δεν εφαρμόστηκε πλήρως, χρησίμευσε ως βάση για το πολεοδομικό σχέδιο την περίοδο του Βασιλιά Ζωγκ το 1929, καθώς και στα ακόλουθα σχέδια που εκπονήθηκαν κατά τη διάρκεια της Ιταλικής Φασιστικής Κατοχής από το 1939 έως το 1943 (Εικόνα 4.3, 4.4).

Εικόνα 4.2: Από αριστερά: σχέδιο για το Βουλεβάρτο του Armando Brasini, αεροφωτογραφία των αρχών της δεκαετίας του 1940
Πηγή: Aliaj, B., Lulo, K. και Myftiu, G. (2003), Tirana; the Challenge of Urban Development, Τίρανα: Cettis: 31, 48, 49.

Εικόνα 4.3: Σχέδιο για τα νέα Τίρανα, 1928 σχεδιασμένο από τον Kohler (πηγή: Aliaj Besnik (2003), Tirana.The challenge of urban development)

Εικόνα 4.4. Πολεοδομικό σχέδιο των Τιράνων του '40 (αρχιτέκτονες: Gheradio Bossi και Ferdinando Roggi) (πηγή: Aliaj Besnik (2003), Tirana.The challenge of urban development)

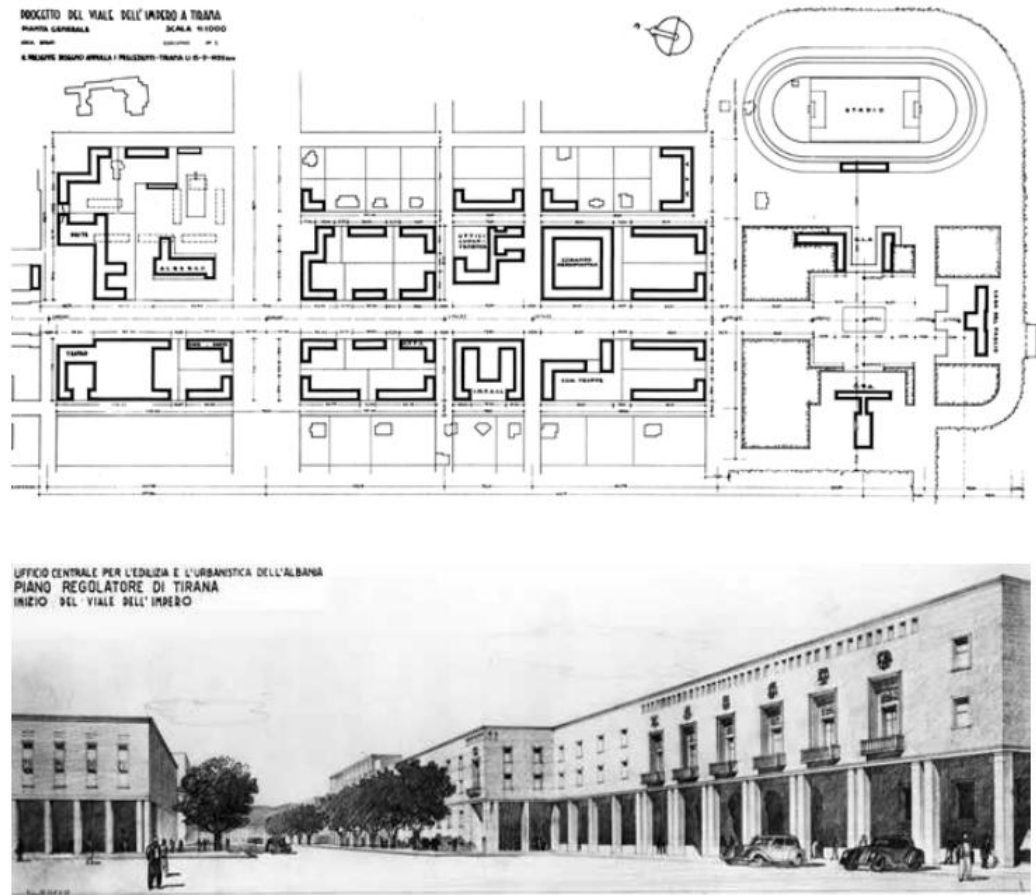
Αξίζει να αναλυθεί η σχεδιαστική ιδέα του κύριου άξονα αυτής της λεωφόρου, καθώς και η μορφή της νέας πόλης, και το νόημα που φέρει σε σχέση με τον χώρο και την πολιτική εξουσία. Το βουλευτήριο των Τιράνων σχεδιασμένο ως ένας γραμμικός άξονας που οργανώνει τους χώρους της πολιτικής εξουσίας αναπαριστά την μονοκεντρική πολιτική κυριαρχία. Η κυριαρχία εδώ ήταν εγγυημένη όχι μόνο λόγω της σαφούς αντίθεσης με την υφιστάμενη δομή της ιστορικής πόλης, αλλά και λόγω του τρόπου με τον οποίο εισήχθη στην συνολικό αστικό ιστό. Το σχεδιασμένο αυτό τμήμα των Τιράνων, ως ένα είδος «ιδανικής πόλης» έναντι της ιστορικής πόλης είναι ένα παράδειγμα του πώς η αρχιτεκτονική και ο αστικός σχεδιασμός χρησιμοποιήθηκε από τη μοναρχία για να επιδείξει και να νομιμοποιήσει τη δύναμή της. Επιπλέον η κεντρική πλατεία με τα κυβερνητικά κτίρια, που επανασχεδιάστηκε μετά το Brasini από τον Florestano De Fausto σε νεοκλασικό στιλ (Εικόνα 4.5), αντιπροσώπευε το πιο επιβλητικό συγκρότημα στα Τίρανα λόγω του πομπώδους και εκλεκτικιστικού του στιλ. Παρά το γεγονός ότι αυτή η αρχιτεκτονική γλώσσα ήταν ξεπερασμένη και ήταν παράταιρη με το ιστορικό κομμάτι της πόλης, απηχούσε την πολιτική επιθυμία των αρχών να αποκτήσει η πόλη ένα κέντρο ανάλογο των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων. Η περιοχή αυτή εξακολουθεί ως σήμερα να θεωρείται ως μία από τις πιο «προνομιούχες» στα Τίρανα και οι τιμές της γης είναι οι υψηλότερες στην πόλη. Ο άξονας αυτός κατά κάποιο τρόπο συμφιλίωσε την ιστορική πόλη με την σχεδιασμένη(αφηρημένη). Από αυτή την άποψη, αντιπροσωπεύει τον τόπο συνάντησης μεταξύ της αυθόρμητης πόλης και της σχεδιασμένης, μεταξύ της πόλης της καθημερινής ζωής και της ιδανικής.

Οι αστικές και αρχιτεκτονικές επεμβάσεις στα Τίρανα εντάθηκαν σημαντικά κατά την περίοδο της ιταλικής φασιστικής κατοχής (1939-1943). Τα κύρια δημόσια κτίρια που σχεδιάστηκαν και χτίστηκαν στα Τίρανα κατά την περίοδο αυτή επηρεάστηκαν έντονα από το “Stile Littorio”, ή το ιταλικό ρεύμα της “Νέας Παράδοσης”, όπως ονομάζει ο Frampton (2007 σελ. 204,214-215) αυτού του είδους τις αρχιτεκτονικές που

Εικόνα 4.5_ Η ιδανική πόλη, προοπτική από τον κεντρικό άξονα (Πηγή: National Technical Archive)

γεννήθηκαν σε στενή σχέση με την πολιτική εξουσία. Η πιο χαρακτηριστική έκφραση αυτού του στυλ στα Τίρανα ήταν το νέο συγκρότημα της Piazza Littorio (Εικόνα 2.10), η οποία σχηματίζει μια τετραγωνική πλατεία στο νότιο τμήμα της πόλης και στο τέλος της κεντρικής λεωφόρου. Αυτή η νέα πλατεία μαζί με το βουλευτήριο (που ονομάστηκε από τη φασιστική διοίκηση “Viale dell’Impero”) και την πλατεία με τα κυβερνητικά κτήρια, εισήγαγαν μια νέα διαλεκτική μεταξύ του ιστορικού και σχεδιασμένου χώρου των Τιράνων (Εικόνα 2.9; 2.11).

εικόνα 4.6: “Viale dell’Impero” και “Piazza Littorio”(μόνο τα κτίρια του “Piazza Littorio” έχουν κτιστεί), σχέδιο από τον Bossio G. (Πηγή: National Technical Archive)

Είναι σημαντικό να δούμε επίσης τι συνέβη με τη στέγαση κατά την ίδια περίοδο. Ενώ οι νέες τυπολογίες των δημόσιων κτιρίων ήταν ένα ξένο σώμα στην αρχιτεκτονική και αστική κλίμακα, η τυπολογία των νέων κατοικιών ακολουθούσε ως επί το πλείστον διαφορετική λογική. Υπήρχε μια δυαδική σχέση μεταξύ της νέας τυπολογίας των αστικών βιλών και της αστικής μορφολογίας: σε ορισμένες περιπτώσεις, οι αστικές βίλες προσαρμόστηκαν επιτυχώς στην υπάρχουσα οργανική δομή, αλλά σε πολλές άλλες περιπτώσεις αποτέλεσαν την αρχή για τη διαμόρφωση νέων τμημάτων της πόλης (Εικόνα 4.7). Οι κάτοικοι αυτών των βιλών αντιπροσώπευαν μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη στα Τίρανα, την μεσαία και μικρή “αστική τάξη”. Οι κατοικίες αυτές, αποτέλεσαν τις πρώτες μοντέρνες κατοικίες στην Αλβανία και ενσωμάτωναν τις αναζητήσεις ως προς τα νέα μοντέλα κατοίκησης και την βιομηχανοποίηση της κατασκευής.

Παρόλο που τα σχέδια αυτά βασίστηκαν σε μια εντελώς διαφορετική φιλοσοφία και νοοτροπία από την ιστορική κληρονομιά των Τιράνων, έθεσαν μια πολύ σημαντική βάση για την νέα αστική μορφή της πόλης και τις μετέπειτα εξελίξεις. Για πρώτη φορά, σε αυτά τα σχέδια καθορίζονται με σαφήνεια οι χρήσεις γης σε ζώνες και η πόλη οργανώνεται σε ένα σύστημα δακτυλίων σε συνδυασμό με έναν ακτινωτό, κυκλικό και ορθογωνικό κάρναβο, που στόχευαν στη δημιουργία ενός συνεχούς αστικού ιστού όχι μόνο στις νέες περιοχές αλλά και στις ιστορικές. Παρά τον πόλεμο, οι Ιταλοί ολοκλήρωσαν ένα σημαντικό μέρος των σχεδίων τους για τα Τίρανα, τα οποία, εν τω μεταξύ, είχαν γίνει μια πόλη 60.000 κατοίκων.

εικόνα 4.7 _Σχέδιο κατά μήκος του κύριου άξονα της λεωφόρου σύμφωνα με το ρυθμιστικό σχέδιο του 1939. Επανασχεδιασμένο με βάση την ιδέα του Kohler. Αστικές βίλες χτισμένες στα Τίρανα

4.2_Η παραγωγή του χώρου την Σοσιαλιστική περίοδο

Από το 1945 έως το 1990 στο πλαίσιο της συγκεντρωτικής οικονομίας και του κεντρικού σχεδιασμού συνέβησαν ριζικές αλλαγές στη δομή της πόλης. Η αρχιτεκτονική και η πολεοδομία αποτέλεσαν βασικά ιδεολογικά εργαλεία για την επιβολή της εξουσίας του κράτους και τον μετασχηματισμό της χώρας και εν τέλει την «κατασκευή της σοσιαλιστικής και κομμουνιστικής κοινωνίας» στην Αλβανία. Ο ρόλος της, πέρα από αυτού του χωρικού μετασχηματιστή, έπρεπε να είναι και η διαμόρφωση μιας συλλογικής συνείδησης και ενός νέου τρόπου ζωής. Σύμφωνα και με τον Goldzamit “ Ένας αρχιτέκτονας σε ένα σοσιαλιστικό κράτος δεν είναι μόνο κατασκευαστής δρόμων και κτιρίων, αλλά και της ανθρώπινης ψυχής. Έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει τις μάζες και να εκφράσει τα κοινωνικά ιδεώδη για τα οποία οι μάζες εργάζονται και ζουν”.

εικόνα 4.8 _ΣΑεροφωτογραφία της πρωτεύουσας των Τιράνων
πηγή: Jasa & Zajmi, 1990

Σε αντίθεση με τις άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, η Αλβανία ακολούθησε μια αυστηρή πολιτική αυτοδυναμίας, η οποία μακροπρόθεσμα οδήγησε στην απομόνωση της χώρας και σταδιακά στην διακοπή των σχέσεων με την Γιουγκοσλαβία, την Σοβιετική Ένωση και την Κίνα. Παρά την απομόνωση αυτής της περιόδου, η αρχιτεκτονική και η πολεοδομική ανάπτυξη στην Αλβανία ακολούθησε παρόμοια πορεία με το υπόλοιπο Ανατολικό Μπλοκ, αλλά στο πλαίσιο μιας πιο φτωχής οικονομίας, με περιορισμένη τεχνολογική και θεωρητική τεχνογνωσία, και το πιο σημαντικό, κάτω από μια επιθετική ιδεολογική πίεση και δογματικούς περιορισμούς. Αυτό αποτυπώθηκε επίσης στα πρότυπα σχεδιασμού που σε πολλές περιπτώσεις αντιγράφηκαν από το Ανατολικό Μπλοκ αλλά δεν προσαρμόστηκαν το ίδιο καλά στην αλβανική πραγματικότητα. Ως εκ τούτου, το στυλ του σοσιαλιστικού ρεαλισμού που άνθισε στη Σοβιετική Ένωση κατά τη διάρκεια αυτής της φάσης και στο υπόλοιπο Ανατολικό Κομμουνιστικό Μπλοκ (ειδικά στη Βουλγαρία, τη Ρουμανία κ.λπ.) ήταν αυτό που επηρέασε περισσότερο και την Αλβανία. Το στυλ του Σοβιετικού σοσιαλιστικού ρεαλισμού ονομαζόταν και στυλ του προλεταριάτου, γιατί συνδύαζε την καλλιτεχνική εικόνα με την κομμουνιστική ιδεολογία, που συνοψιζόταν στο δόγμα «εθνικό στη μορφή και σοσιαλιστικό στο περιεχόμενο». Η επιρροή αυτή παρέμεινε ακόμη και μετά τη διακοπή των σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση, καθότι τα άτομα που εκπαιδεύτηκαν εκεί ενσωματώθηκαν στα συστήματα διοίκησης και εκπαίδευσης, συμπεριλαμβανομένων των τομέων της αρχιτεκτονικής και του πολεοδομικού σχεδιασμού. Ακόμη και η αλβανική αρχιτεκτονική σχολή ήταν υπό την ισχυρή επιρροή αυτού του δογματικού πολιτισμού. Ωστόσο το πρόσταγμα για ένα στυλ, που θα έχει εθνική μορφή και σοσιαλιστικό περιεχόμενο, παρέμεινε πάντα ένα πολιτικό δόγμα, καθώς δεν είχε εκτελεστικές αξίες και δεν βοήθησε ως εργαλείο σχεδιασμού.

Τα ρυθμιστικά πολεοδομικά σχέδια βασισμένα στη διαχώριση των λειτουργιών ως κύριο κριτήριο οργάνωσης, ήταν τα βασικά εργαλεία για τις μεγάλης κλίμακας αστικές διαμορφώσεις. Αυτά τα σχέδια θεωρήθηκαν επίσης ως “ιδεολογικά όργανα”, λόγω της υποχρέωσης να συνδεθεί η πολιτική της χωρικής ανάπτυξης με ιδεολογικούς στόχους σε εθνική κλίμακα, όπως διακηρύχθηκε στα συνέδρια του κομμουνιστικού κόμματος. Η πόλη θεωρήθηκε σχεδόν μια μηχανή, όπου τα τμήματα της μπορούσαν να αφαιρεθούν ή να αποσυναρμολογηθούν ανάλογα με τις ανάγκες σε χώρο και υπηρεσίες. Στόχος ήταν η εξάλειψη του ιστορικού χώρου της πόλης προκειμένου να διακοπούν σταδιακά οι σχέσεις με το ιστορικό και καπιταλιστικό παρελθόν της. Ως εκ τούτου, τα παζάρια, τα θρησκευτικά κέντρα, οι αστικές βίλες και πολλοί άλλοι χώροι θεωρήθηκαν τροχοπέδη για την υλοποίηση της λεγόμενης νέας κοινωνίας. Η μαζική διαγραφή τους ελευθέρωσε χώρο για την κατασκευή συγκροτημάτων μαζικής στέγασης που θεωρήθηκαν θερμοκοιτίδες για τη «νέα» συλλογική προλεταριακή ζωή. Στο πλαίσιο αυτής της στρατηγικής γκρεμίστηκαν στα Τίρανα παραδοσιακά κτίρια που δημιούργησαν τον πρώτο αστικό πυρήνα (το παλιό παζάρι, το παλιό τζαμί, το χαμάμ κ.λπ.), σημαντικοί εμπορικοί δρόμοι (όπως η Rruga

εικόνα 4.9_ πολεοδομικό σχέδιο του 1958
(Πηγή: National Technical Archive)

e Barrikadave), και πολλές άλλες κατοικημένες περιοχές της οθωμανικής περιόδου. Ως εκ τούτου, τα Τίρανα αποτέλεσαν παράδειγμα μιας πόλης που σχεδιάστηκε μέσω της στρατηγικής της κατεδάφισης όπου ο αλλοτριωμένος χώρος της καταπίεσης σταδιακά έγινε κυρίαρχος..

Αυτή η φιλοδοξία αποτυπώνεται στο πολεοδομικό σχέδιο του 1958 των Τιράνων το οποίο επανασχεδιάστηκε, ενώ όλα τα προηγούμενα σχέδια απορρίφθηκαν (Aliaj, 2003) (Εικόνα 4.7). Οι αρχές του κομμουνιστικού σχεδιασμού περιλάμβαναν: κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας σε όλα τα επίπεδα, αύξηση της πυκνότητας κατοίκησης, εισαγωγή του zoning ως έννοια, παροχή κοινωνικής στέγασης και ένα μονοκεντρικό μοντέλο πόλης (Aliaj, 2003). Το κέντρο ήταν η πιο σημαντική περιοχή της πόλης, ένας μνημειώδης χώρος για να φιλοξενήσει όλες τις κομμουνιστικές παρελάσεις και εκδηλώσεις. Αυτό αποτυπώθηκε στο νέο πολεοδομικό σχέδιο που κυκλοφόρησε το 1976 όπου δόθηκε έμφαση στην κεντρική ζώνη. Απέραντοι χώροι ήταν διάσπαρτοι σε όλη την πόλη, σε μια εποχή που η μηχανοκίνηση στη χώρα

ήταν πολυτέλεια μόνο για μια ομάδα προνομιούχων ανθρώπων.

Έτσι, μέχρι το 1990 η πόλη αναπτύσσεται μέσα από μια κεντρικά σχεδιασμένη πολιτική, η οποία ελέγχει όλες τις προεκτάσεις του αστικού χώρου. Η αστικοποίηση είναι ελεγχόμενη, καθώς απαγορεύεται η εσωτερική μετανάστευσή ενώ οι στεγαστικές ανάγκες καλύπτονται από το σοσιαλιστικό σύστημα στέγασης, το οποίο αποτέλεσε την κύρια μορφή παραγωγής κατοικίας στα αστικά κέντρα. Αυτό που μεταμόρφωσε κυρίως τα Τίρανα κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ήταν τα νέα συγκροτήματα κατοικιών. Ήταν χαμηλού κόστους κτίρια συλλογικής κατοίκησης 4-5 ορόφων, τυποποιημένα και σχεδιασμένα σύμφωνα με έναν πολύ αυστηρό και βασικό κανονισμό. Οι χώροι κατοικίας, ήταν ένας ιδιαίτερα σημαντικοί χώροι για τις ιδεολογικές παρεμβάσεις της κομμουνιστικής περιόδου, τόσο σε επίπεδο σχεδιασμού και παραγωγής, όσο και σε επίπεδο αναπαραστάσεων. Η αρχιτεκτονική μορφή της πόλης και ο σχεδιασμός του αστικού χώρου έπρεπε να έχουν έναν μετασχηματιστικό κοινωνικό ρόλο στη ζωή των κατοίκων της. Προκειμένου να διασφαλιστεί η πίστη των εργαζομένων στο νέο σύστημα, η κυβέρνηση προσπάθησε να εξαλείψει τις διαφορές μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Η ομοιόμορφη στέγαση για όλα τα κοινωνικά στρώματα ήταν μια έκφραση αυτής της πολιτικής. Τα συγκροτήματα αυτά ήταν παρόμοια, αλλά μικρότερα από τα τυπικά προκατασκευασμένα κτίρια που απλώθηκαν σε νέες γειτονιές σε όλη την Ανατολική Ευρώπη. Η επιλογή αυτής της τυπολογίας καθοδηγήθηκε από διάφορους παράγοντες. Πρώτα και κύρια ήταν η ελαχιστοποίηση του κόστους κατασκευής (Kolevica 1997). Η πλειοψηφία των διαιμερισμάτων αυτών, τα οποία η κυβέρνηση νοίκιαζε με ένα ονομαστικό ποσό, ήταν μικρά με παρόμοια διάταξη και δεν περιλάμβαναν συστήματα κεντρικής θέρμανσης και υδραυλικές εγκαταστάσεις ζεστού νερού. Η στέγαση παρέμεινε δυσεύρετη καθ' όλη τη διάρκεια της σοσιαλιστικής περιόδου, όπου η αναμονή για την απόκτηση ενός διαμερίσματος θα μπορούσε να διαρκέσει χρόνια, με αποτέλεσμα στα διαμερίσματα αυτά να διαμένουν συχνά δύο ή περισσότερες οικογένειες (Deda 2003).

Η τυποποίηση αποτέλεσε όχι μόνο βασικό σχεδιαστικό εργαλείο, αλλά εξελίχθηκε και σε βασική ιδεολογική και πολιτική γραμμή. Όσοι αρχιτέκτονες επιχείρησαν να ξεφύγουν από την ομοιογένεια και να αναζητήσουν νέες μορφές, όπως ο Petraq Kolevica, Marks Velo, Koco Comi επικρίθηκαν από το καθεστώς, καθώς κύριος στόχος ήταν η τυποποίηση των μορφών και το χαμηλό κόστος κατασκευής. Με λίγες εξαιρέσεις, τα συγκροτήματα αυτά αντιπροσώπευαν μια αρχιτεκτονική μορφολογικά αντίθετη με το ιστορικό παρελθόν. Τα γνωρίσματα του καθαρού αντικειμενικού ορθολογισμού εφαρμόστηκαν με απόλυτους όρους προκειμένου να ικανοποιούν αποκλειστικά συγκεκριμένες υλικές και λειτουργικές ανάγκες, δημιουργώντας για πολλούς ένα ανυπόφορο ομοιογενές περιβάλλον, στο οποίο είχε «ποινικοποιηθεί» η διακόσμηση και απαγορευόταν ο εξατομικευμένος σχεδιασμός και η έκφραση δι-

αφορετικότητας.

Προκειμένου να ενισχυθεί η σοσιαλιστική εικόνα της πόλης τα συγκροτήματα αυτά οργανώνονται σε βασικούς οδικούς άξονες δημιουργώντας έτσι ένα σοσιαλιστικό μανδύα ή εμφυτεύονται βίαια στο παλιό αστικό ιστό, καθαρίζοντας μόνο το αποτύπωμα που χρειάζονταν για τα κτίρια και τους δρόμους πρόσβασης (Εικόνα 4. 10). Η επιβολή αυτών των κτιρίων στον ιστορικό ιστό της πόλης αλλοίωσε σε μεγάλο βαθμό την ιστορική αστική μορφολογία της πόλης, καθώς δεν υπήρχε ποτέ καμιά πρόθεση ενσωμάτωσης τους στον ιστορικό χώρο. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τα νέα συγκροτήματα δεν ενισχύθηκαν ποτέ με τις απαιτούμενες κοινωνικές υπηρεσίες και αστικό εξοπλισμό, όπως παιδικές χαρές και αθλητικές εγκαταστάσεις, που

εικόνα 4.10_Συλλογικά συγκροτήματα κατοικιών που ορίζουν νέα όρια για το κέντρο της πόλης (τέλη '60-αρχές '70). (Πηγή: National Technical Archive)

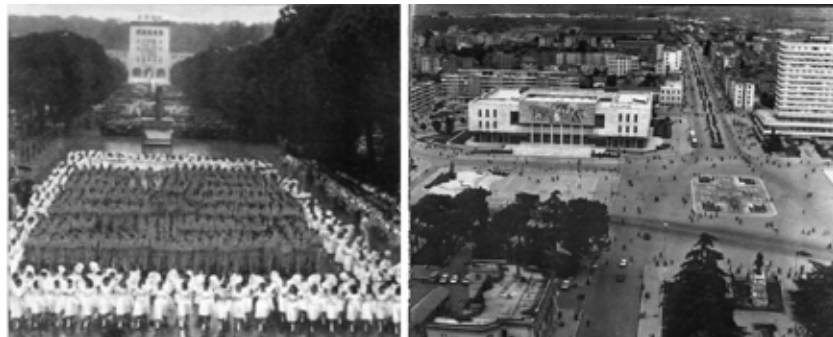
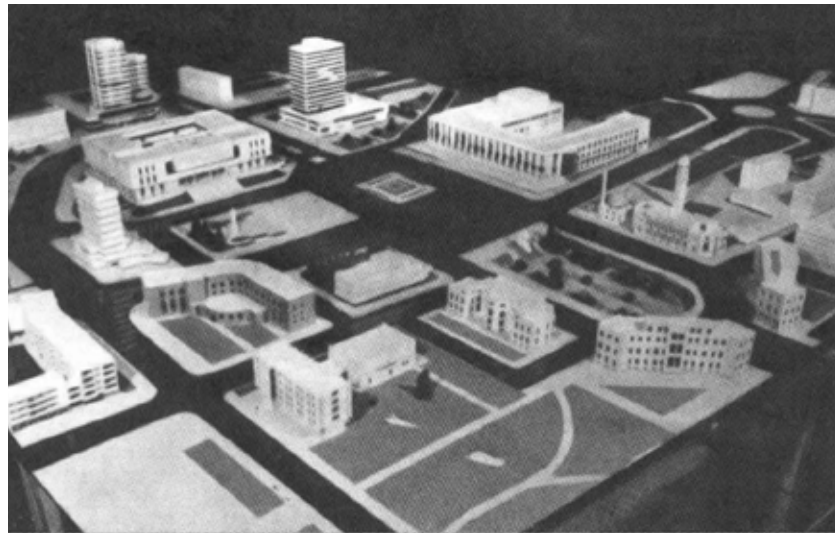
υποτίθεται ότι ήταν οι κοινωνικοί καταλύτες για τη νέα συλλογική ζωή.

Στην πραγματικότητα, ο αστικός χώρος αυτών των συγκροτημάτων δημιούργησε ένα αίσθημα ερήμωσης και κενού χώρου. Ο νέος παραγόμενος χώρος χαρακτηρίζεται από ομοιομορφία και στερείται κάθε ανθρώπινης έκφρασης και ελκυστικότητας που μπορεί να προέλθει από τις διαφορές. Η καταπίεση αυτού του περιβάλλοντος είχε σοβαρές μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην ψυχοσύνθεση της αλβανικής κοινωνίας. Η απώλεια της ταυτότητας και η κοινωνική κατάθλιψη που ακολούθησε την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος, οφείλονταν επίσης στην αλλοτρίωση του δημόσιου χώρου που δημιουργήθηκε από τέτοιες κατασκευές.

Παρά τους ισχυρισμούς για ισότιμη κοινωνία, υπήρξαν επίσης κάποιες διακρίσεις ως προς το πώς αντιμετωπίζονταν διαφορετικές κατηγορίες από κέντρο σε περιφέρεια, από πόλη σε πόλη, ή από τον βαθμό ιεραρχίας στην ηγεσία του κομμουνιστικού κόμματος. Αυτές οι διαφορές ήταν ορατές στην ποικιλία των αρχιτεκτονικών τυπολογιών, συμπεριλαμβανομένων των κατοικιών, ή στην ποιότητα του αστικού περιβάλλοντος που περιβάλλει αυτές τις ειδικές τυπολογίες, η οποία ήταν σε αντίθεση με αυτήν των συνηθισμένων οικιστικών κτιρίων. Ορισμένα δημόσια κτίρια, όπως κυβερνητικά κτίρια, μουσεία, ξενοδοχεία, σιδηροδρομικοί σταθμοί κλπ. αντιπροσώπευαν μια ειδική μεταχείριση. Από αρχιτεκτονικής άποψης, τα κτίρια αυτά βασίστηκαν στο στυλ του σοσιαλιστικού-ρεαλισμού, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις βρήκε έκφραση σε μια ρεαλιστική εκπλήρωση των λειτουργικών απαιτήσεων και σε μια επιφανειακή μεταχείριση των όψεων με επαναστατικά σύμβολα και ιστορικά ή λαογραφικά μοτίβα.

Το κέντρο της πρωτεύουσας ήταν ο καθρέπτης της κομμουνιστικής κυβέρνησης. Σε αντίθεση με τα αστικά κέντρα της Δύσης, το κέντρο των Τιράνων έπρεπε να αποτελείται μόνο από πολιτιστικά και διοικητικά κτίρια, χωρίς καθόλου εμπορικές δραστηριότητες (Εικόνα 4.11). Η εικόνα του κέντρου έπρεπε να είναι μνημειώδης και να αναπαριστά την «αναγέννηση και τη δύναμη» του νέου αλβανικού κράτους. Η μνημειώδης σοσιαλιστική αισθητική είναι αρκετά ορατή σε κτίρια όπως, το Παλάτι Πολιτισμού, το Μουσείο του δικτάτορα (η «πυραμίδα»), η Κεντρική Εταιρεία του Κομμουνιστικού Κόμματος, το Εθνικό Μουσείο κ.λπ. Αυτά τα κτίρια δημιούργησαν επίσης αναγνωρίσιμα αστικά τοπία: είχαν τεράστια κλίμακα και συχνά οργανώνονταν γύρω από κεντρικούς άξονες σε συμμετρική διάταξη (τυπική είναι η πυραμίδα, το εθνικό μουσείο κ.λπ.). Αντίθετα τα δημόσια κτίρια, όπως σχολεία, παιδικοί κήποι, εμπορικές υπηρεσίες, πολιτιστικά κέντρα ήταν τυποποιημένα και διαφοροποιούνταν ως προς το στυλ. Ακόμη και σε αυτή την περίπτωση υπάρχουν τεράστιες διαφορές από κέντρο σε περιφέρεια ή από Τίρανα σε άλλα μικρότερα κέντρα.

που δημιουργήθηκε από τον βασιλιά Ζωγκ και ενισχύθηκε κατά τη διάρκεια της φασιστικής περιόδου, χρησιμοποιήθηκε επίσης από την κομμουνιστική κυβέρνηση. Όπως εξηγήθηκε στις προηγούμενες παραγράφους αυτό δεν ήταν περιστασιακό, ο άξονας εναρμονισμένος με την ιεραρχικά οργανωμένη κοινωνία και διοίκηση της Κομμουνιστικής περιόδου, αναπαριστά τον κυρίαρχο χώρο, τον χώρο της εξουσίας. Κατά ειρωνικό τρόπο, κάτω από μια ιδεολογία που προωθούσε την ιδέα για μια ισότιμη κοινωνία, οι σημαντικότεροι άνθρωποι του καθεστώτος ζούσαν στην ίδια περιοχή και τις ίδιες βίλες που είχαν οριστεί για την αστική τάξη της προηγούμενης μοναρχίας. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, αυτή η περιοχή ήταν ακόμη κλειστή για το κοινό και ονομάστηκε συμβολικά “το μπλοκ “. Δεν υπάρχουν ουσιαστικές παρεμβάσεις κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου κατά μήκος του άξονα, εκτός από την «πλατεία Σκάντερμπεϊ» που ανασχεδιάστηκε πλήρως και γινόταν όλο και μεγαλύτερη.

Εικόνα 4.11: Από αριστερά: Μακέτα του κέντρου από τη δεκαετία του 1970, παρέλαση στο Βουλευτήριο και αεροφωτογραφία της πλατείας Σκεντέρμπεη από τη δεκαετία του 1980. Πηγή: Aliaj, B., Lulo, K. και Myftiu, G. (2003), Tirana; the Challenge of Urban Development, Τίρανα: Cettis: 58, 60.

Τα προγράμματα εκβιομηχάνισης που θεσπίστηκαν μεταξύ του 1960 και του 1990 άλλαξαν δραστικά το σχήμα των Τιράνων. Κατά της διάρκεια αυτής της περιόδου μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα αναπτύχθηκαν στην περιφέρεια, στα ανατολικά και δυτικά της πόλης (ALIAJ, et al., 2003, σελ. 52-65) και η πόλη επεκτάθηκε προς νέες κατευθύνσεις. Η ανάπτυξη των νέων βιομηχανικών και οικονομικών ζωνών συνδυάστηκε με την ανάπτυξη παρακείμενων οικισμών χαμηλού κόστους. Ωστόσο, η απόσταση από το ιστορικό κέντρο σε όλες τις περιπτώσεις δεν ξεπερνούσε τα 2-3 χιλιόμετρα. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε ο βιομηχανικός οικισμός του κλωστοϋφαντουργικού εργοστασίου, με το όνομα “Stalin”, το οποίο χτίστηκε ως ξεχωριστός δορυφόρος έξω από την πόλη. Σε αυτήν την περίπτωση, η βιομηχανική ζώνη συνδυάστηκε με μια μεγαλύτερη περιοχή κατοικιών και υπηρεσιών, συμπεριλαμβανομένης μιας δημόσιας πλατείας (Εικόνα 4.12).

Εικόνα 4.11

Η πόλη “Kombinat” ή μια δορυφορική γειτονιά των Τιράνων (ξεκινώντας από τις αρχές της δεκαετίας του '50)

Το κέντρο διαβίωσης αναπτύχθηκε γύρω από το συγκρότημα του εργοστασίου κλωστοϋφαντουργίας με το όνομα “Στάλιν”

Το μεγάλο βιομηχανικό συγκρότημα κατασκευάστηκε ως ξεχωριστός δορυφόρος έξω από την υπάρχουσα πόλη, σε απόσταση μικρότερη των 5 χλμ

(Πηγη: National Technical Archive)

Η σύνδεση αυτών των νέων περιοχών με την πόλη έγινε μέσω ενός περιφερειακού οδικού δακτυλίου και ακτινικών δρόμων, το οποίο σχεδιάστηκε στο πολεοδομικό σχέδιο του 1957, το πρώτο που διατυπώθηκε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτό το σχέδιο, καθώς και το δεύτερο και το τελευταίο που διατυπώθηκε κατά τη διάρκεια αυτής της φάσης (εγκρίθηκε ένα χρόνο πριν από την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος το 1989) (Εικόνα 4.12), ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τον μονοκεντρικό χαρακτήρα των Τιράνων, βασισμένα σε ένα οδικό σύστημα που συνδύαζαν ακτινικούς και ομόκεντρους δακτυλίους. Το τελευταίο σχέδιο πρότεινε και ένα τρίτο επίπεδο δακτυλίου (που προέκυψε από το σχέδιο του “43”) με την επέκταση της υπάρχουσας λεωφόρου ως νέου δρόμου πρόσβασης από το βορρά. Η περιφέρεια που ήταν αφιερωμένη στην οικονομική δραστηριότητα και τις περιοχές εργασίας περιορίστηκε από μια πράσινη ζώνη που είχε σχεδιάστηκε να ακολουθήσει το τρίτο επίπεδο δακτυλίου. Ωστόσο, οι περισσότερες προτάσεις αυτού του σχεδίου δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ. Έχασαν την ισχύ τους μετά την κατάρρευση της δικτατορίας, επομένως δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν στην νέα πολιτική και οικονομική μεταβατική περίοδο. Το σχέδιο αυτό πρότεινε επίσης και την αναδια-

Εικόνα 4.12_ Ρυθμιστικό σχέδιο του 1989
(Πηγή: National Technical Archive)

μόρφωση πολλών κεντρικών περιοχών, η εφαρμογή των οποίων θα έβλαπτε σίγουρα τις ιστορικές γειτονίες που αντιπροσωπεύουν την ιστορική προέλευση των Τιράνων. Κατά τη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος, δεν βλέπουμε καμία προσπάθεια να ενσωματωθούν τα νέα συγκροτήματα κατοικιών στον υφιστάμενο αστικό ιστό, ούτε επιχειρείται η διερεύνηση της δυαδικής σχέσης μεταξύ της προτεινόμενης τυπολογίας κατοικίας και της ιστορικής αστικής μορφολογίας. Αντιθέτως, το συγκροτήματα αυτά απομονωμένα από τις ιστορικές συνοικίες χρησιμοποιήθηκαν συνειδητά για να διαλύσουν τον ιστορικό ιστό, ώστε να αποκοπούν σκόπιμα από το παρελθόν.

Ο δημόσιος χώρος αυτήν την περίοδο ήταν ένας ιδιαίτερα σημαντικός χώρος για την ιδεολογική παρέμβαση, τόσο σε επίπεδο σχεδιασμού και παραγωγής, όσο και σε επίπεδο αναπαράστασεων. Αποτελεί τον χώρο έκφρασης της κυριαρχίας του σοσιαλιστικού καθεστώτος και χρησιμοποιείται για την επίδειξη της δύναμής της. Η αρχιτεκτονική μορφή της πόλης και ο σχεδιασμός του αστικού χώρου έπρεπε να διαδραματίζουν έναν σοσιαλιστικό μετασχηματιστικό ρόλο στη ζωή των κατοίκων της. Αποτέλεσμα αυτής χωρικής πρακτικής ήταν η παραγωγή ενός αφηρημένου χώρου, στερημένου από κάθε πνεύμα και προσωπική ταυτότητα, που είχε ως στόχο την ομοιογένεια και την εξάλειψη των διαφορών. .

4.3_Η παραγωγή του χώρου την Μετασοσιαλιστική περίοδο

Η κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος το 1990 σηματοδοτεί μια νέα εποχή για την Αλβανία. Η δημιουργία μιας νέας δημοκρατικά εκλεγμένης κυβέρνησης και η μετάβαση από μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία στο καπιταλισμό οδήγησε σε έντονους οικονομικούς, κοινωνικούς και χωρικούς μετασχηματισμούς. Η νέα αυτή συνθήκη άλλαξε δραστικά τον ρόλο του κράτους σε όλους τους τομείς, συμπεριλαμβανομένης της οικοδομικής δραστηριότητας και του ελέγχου της γης. Την μεγαλύτερη πίεση από τις ραγδαίες εξελίξεις που δρομολογούνται την μεταβατική αυτήν περίοδο, την δέχεται ο αστικός χώρος των Τίρανων, η οποία εξελίσσεται σε οικονομικό κέντρο της Αλβανίας.

Εικόνα 4.13_Αποκαθήλωση του “πατέρα” Enver Hoxha (πηγή: en.wikipedia.org)

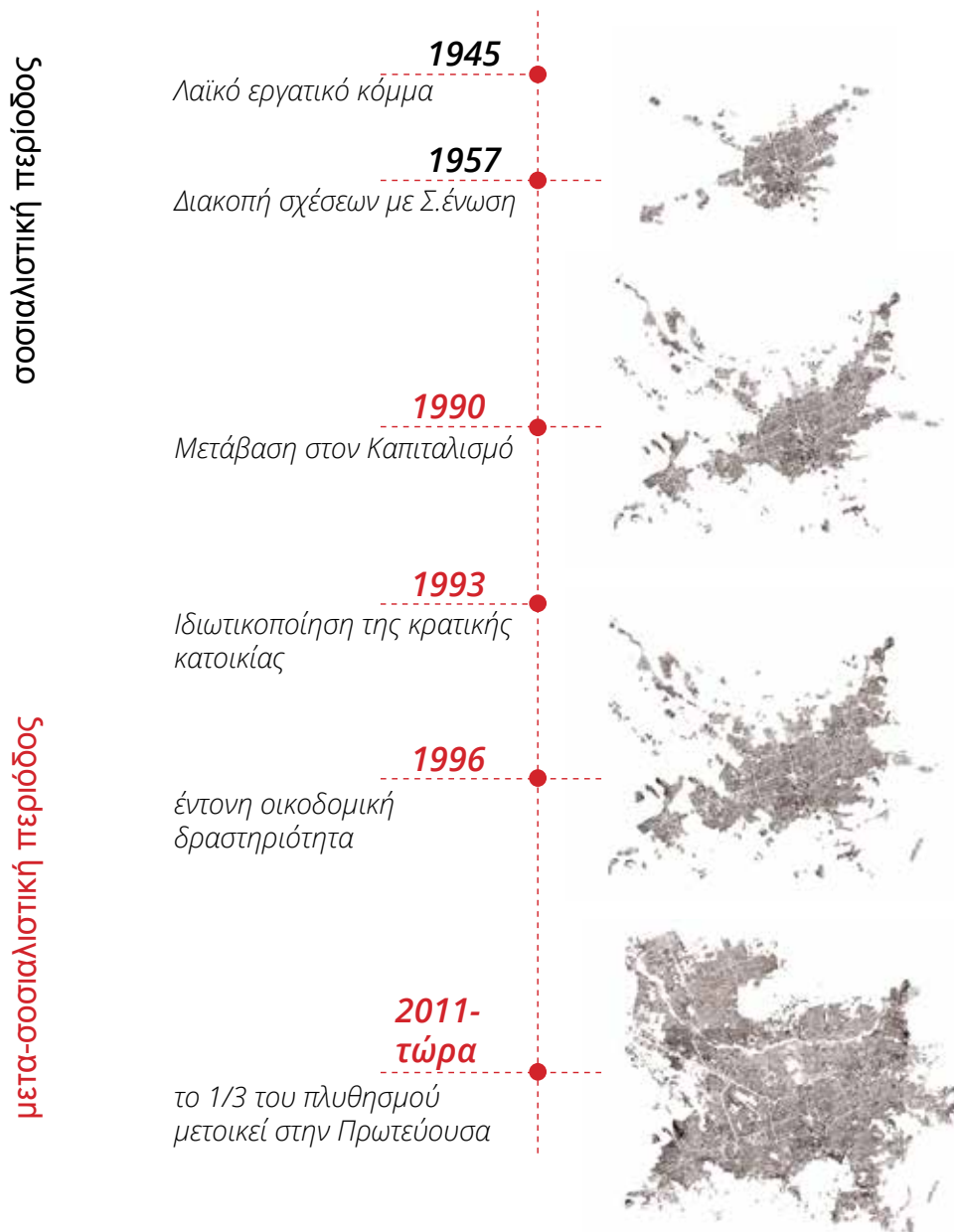
Η άρση της απαγόρευσης της μετακίνησης που ίσχυε ως τότε, πυροδοτεί μια διαδικασία έντονης και ανεξέλεγκτη αστικοποίηση στα Τίρανα και στις κύριες αστικές περιοχές. Η αλλαγή της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης και η ιδιωτικοποίηση της γης και του κρατικού στεγαστικού αποθέματος που ξεκίνησε το 1993 σηματοδότησε σημαντικές αλλαγές στην οικονομική, κοινωνική και χωρική δομή της πόλης. Υπάρχουν δύο κυρίαρχες τάσεις που συμβάλλουν στον μετασχηματισμό της πόλης κατά την πρώτη δεκαετία μετά την κατάρρευση του καθεστώτος: η πύκνωση του κέντρου της πόλης, και η επέκταση της πόλης πέρα από τα όρια της προς όλες τις κατευθύνσεις, με ανάπτυξη περιφερειακών αυθαίρετων οικισμών, ιδίως στο βορειοδυτικό τμήμα το οποίο είχε αναπτύγμενο οδικό σύστημα. Από το 1989 μέχρι το 2001 η έκταση της πόλης των Τίρανων τριπλασιάστηκε και ο πληθυσμός της υπερδιπλασιάστηκε (Aliaj κ.ά., 2003: 84). Μια ανάλυση δορυφορικών εικόνων που έγινε το 2001 για το Στρατηγικό Σχέδιο για τα Μεγάλα Τίρανα 2001, έδειξε μια επέκταση

της περιοχής των Μεγάλων Τιράνων: από 12 km² το 1991, σε 32 km² το 1994 και 56 km² το 2001. Εκτιμάται ότι 8.000 έως 9.000 νέα νοικοκυριά μετακινούνται κάθε χρόνο από διαφορετικά μέρη της χώρας στα Τίρανα, όπου περίπου το 70% της προσφοράς κατοικίας παρέχεται από τον άτυπο τομέα (Tosics, 2005). Στην περιφέρεια των Τιράνων, εσωτερικοί μετανάστες από τη βόρεια Αλβανία κατέλαβαν αγροτική γη, τη μοίρασαν σε οικόπεδα και έστησαν πρόχειρα καταλύματα. Παρόλο που η άτυπη δόμηση καταλαμβάνει πλέον μεγαλύτερη επιφάνεια αστικού χώρου, οι περιοχές αυτές συνήθως χαρακτηρίζονται από χαμηλή δόμηση καθώς είναι αποτέλεσμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας και αυτοστέγασης. Ταυτόχρονα, οι υφιστάμενες περιοχές κατοικίας και οι ελεύθεροι χώροι στο κέντρο της πόλης καταλήφθηκαν από ιδιώτες. Κατά μήκος του ποταμού Λάνα, στους κεντρικούς άξονες, στις πλατείες και στα πάρκα ανεγέρθηκαν κατασκευές –συχνά πολυώροφες- που στέγαζαν κυρίως χρήσεις εμπορίου και αναψυχής. (Aliaj κ.ά., 2003: 84).³ Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1990, μεγάλο μέρος των ελεύθερων, πράσινων επιφανειών του κέντρου είχε καταληφθεί από αυθαίρετες κατασκευές. Η μνημειακή, πράσινη εικόνα της δεκαετίας του 1980 έδωσε τη θέση της στο άτυπο του ελεύθερου εμπορίου και στη χωρική αναδιάταξη που προκάλεσε η μετάβαση.

Εικόνα 4.14_ Η σημερινή κατάσταση. Πρώην κρατικά συγκροτήματα, μονώροφα σπίτια και νέες 12-15 ορόφες πολυκατοικίες συνθέτουν τις περιοχές κατοικίας.
(πηγή: προσωπικό αρχείο)

Αστική εξάπλωση

Εικόνα 4.15_ Η αστική εξάπλωση. Υλικό από προσωπικό αρχείο βάσης της μελέτης του Urbanplan International: Urban Regulatory Plan Tirana

Έτσι, η μετασοσιαλιστική περίοδος χαρακτηρίστηκε από μια άνευ προηγουμένου πληθυσμιακή αύξηση και μια ραγδαία χαοτική αστικοποίηση. Η νομοθεσία για τη ρύθμιση του χώρου αδυνατεί να παρακολουθήσει τις ραγδαίες κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις, ενώ η πολιτική εξουσία να εμφανίζεται αδύναμη αλλά και απρόθυμη να ελέγξει την κατάσταση. Έτσι, μένει ανενεργό το σκέλος της νομοθεσίας που αφορά το σχεδιασμό και στις περισσότερες πόλεις εξακολουθούν να ισχύουν τα προ του 1989 πολεοδομικά σχέδια, χωρίς ωστόσο να εφαρμόζονται παρά μόνο σε επιμέρους θέματα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η αυθαίρετη δόμηση, συνήθως με την μορφή της αυτοστέγασης αποτέλεσε μονόδρομος για τα περισσότερα νοικοκυριά την πρώτη περίοδο της μετάβασης.

Μετά το 2000 ξεκινά από τον Δήμο μια προσπάθεια ρύθμισης του αστικού χώρου και αναχαίτισης αυτής της ανεξέλεγκτης κατάστασης. Μέσα από το πρόγραμμα “The Rebirth of City” επιχειρείται η κατασκευή μια νέας ταυτότητας των Τιράνων. Η στρατηγική αυτή περιλάμβανε -μεταξύ άλλων- τέσσερα στάδια: πρώτον, τη διατήρηση και ανάδειξη του ιστορικού κέντρου• δεύτερον, την κατεδάφιση αυθαίρετων κτισμάτων σε πρώην δημόσιους χώρους και τον καθαρισμό των χώρων αυτών και τρίτον, το χρωματισμό των όψεων κάποιων κρατικών πολυκατοικιών. Η στρατηγική αυτή βασίστηκε σε ένα λόγο διάσωσης, επαναδικδίκησης και εκσυγχρονισμού των Τιράνων μετά από μια χαοτική, μεταβατική αστική ανάπτυξη. Η προσπάθεια αυτή ενορχηστρώθηκε από τον τότε δήμαρχο των Τιράνων και σημερινό πρωθυπουργό της Αλβανίας, τον Έντι Ράμα

Το πρώτο στάδιο της κατασκευής της νέας αστικής εικόνας των Τιράνων ήταν η ανάπλαση του ιστορικού κέντρου. Ο αρχικός στόχος της ανάπλασης ήταν διπλός. Πρώτον, να προστατεύσει τα κτίρια που θεωρούνταν μνημεία πολιτισμού και, δεύτερον, να κατευθύνει την αστική ανάπτυξη μακριά από το ιστορικό κέντρο, πέρα από τη βόρεια απόληξη του κεντρικού Βουλεβάρτου. Η ανάπλαση του ιστορικού κέντρου επικεντρώθηκε στα εκλεκτικιστικά, διοικητικά κτίρια του μεσοπολέμου. Έτσι η ανάπλαση του ιστορικού κέντρου ήταν μια επιστροφή στην ταυτότητα με την έννοια της ανάδειξης του κέντρου, του Βουλεβάρτου και κυρίως των κτιρίων-μνημείων που κατασκευάστηκαν από τις ιταλικές αποικιοκρατικές και φασιστικές κυβερνήσεις. Στην πραγματικότητα τόνισε τους δεσμούς μεταξύ της προ-σοσιαλιστικής βασιλικής εξουσίας και του μετασοσιαλιστικού τοπικού κράτους.

Το δεύτερο στάδιο της κατασκευής της νέας αστικής εικόνας στα Τίρανα –και το πιο τολμηρό– ήταν η κατεδάφιση των αυθαιρέτων κτισμάτων στο κέντρο της πόλης (Εικόνα 4.16). Η κατεδάφιση των 2.000 αυθαιρέτων παρουσιάστηκε επιπλέον από τον δήμαρχο ως μια προσπάθεια επαναδικδίκησης του δημόσιου χώρου και αποκατάστασης του πρασίνου. Πράγματι κάποιοι αναλυτές είδαν το πρόγραμμα αυτό ως

Εικόνα 4.16_ Η κατεδάφιση των αυθαιρέτων στον ποταμό Λάνα. Πηγή: Δήμος Τιράνων.

την απόδειξη της επιστροφής στην τάξη μετά από τη χαοτική μεταβατική περίοδο (Aliaj 2003• Acioli, 2003).

Το τρίτο στάδιο της κατασκευής της νέας αστικής εικόνας στα Τίρανα –και ίσως το πλέον διαφημισμένο- ήταν ο χρωματισμός των όψεων κάποιων σοσιαλιστικών πολυκατοικιών, σε έντονα χρώματα και σχήματα, πρόγραμμα που χρηματοδοτήθηκε από την Διεθνή Τράπεζα (Εικόνα 4.17). Πρώτον, το πρόγραμμα εφαρμόστηκε μόνο στις κύριες προσόψεις των πιο κεντρικών αξόνων της πόλης, με αντίστοιχο τρόπο που πριν κάποιες δεκαετίες οι μοντέρνες πολυκατοικίες του Ενβέρ Χότζα καλούνταν να κρύψουν από πίσω τους την οθωμανική πόλη.

Η ρύθμιση του χώρου την περίοδο αυτή επιχειρείται μέσα από μεμονωμένες πολεοδομικές μελέτες. Η πρώτη πολεοδομική μελέτη με στόχο τη διαμόρφωση της μητροπολιτικής περιοχής, έγινε με το Στρατηγικό Σχέδιο για τα Μεγάλα Τίρανα το 2001 που εκπονήθηκε με τη βοήθεια του World Bank. Στόχος του ρυθμιστικού αυτού σχεδίου ήταν να προσδιορίσει την ανάπτυξη της πρωτεύουσας για τα επόμενα 15 χρόνια. Το Στρατηγικό Σχέδιο για τα Μεγάλα Τίρανα μεταξύ άλλων πρότεινε τη χάραξη κατάλληλων υποδομών και ιδιαίτερα του οδικού δικτύου και την αύξηση της πυκνότητας του κέντρου της πόλης η οποία περιλαμβάνει και την περιοχή εσωτερικά του δευτέρου δακτυλίου. Χαράσσονται δυο νέοι δακτύλιοι οι οποίοι αποτελούν το όριο ανάμεσα στις περιοχές που επιτρέπεται η ανάπτυξη της πόλης και στην πράσινη ζώνη που την περικλείει. Ο τέταρτος δακτύλιος ουσιαστικά θα αγκάλιαζε την νέα αυθαίρετη περιαστική περιοχή και θα σταθεροποιούσε τα όρια της. Ως προς τις χρήσεις πρότεινε τρεις νέες περιοχές εμπορικών χρήσεων : στις περιοχές Berxulle και Kombinat δυτικά του κέντρου, κατά μήκος του άξονα που ενώνει τα Τίρανα με το Δυρράχιο και κατά μήκος του κεντρικού βουλεβάρτου που επεκτείνεται

Εικόνα 4.17_Χρωματισμός των όψεων Πηγή: Δήμος Τιράνων.

προς το βορρά. Λόγω διαφωνιών όμως μεταξύ των τοπικών και κεντρικών αρχών, αυτό το σχέδιο δεν εγκρίθηκε ποτέ πλήρως.

Επιπλέον αξίζει να αναφερθούμε και σε μια άλλη μελέτη που εκπονήθηκε το 2004 από το Ινστιτούτο Berlage με την ονομασία “Tirana Metropolis”. Ενώ η προηγούμενη μελέτη βασίστηκε σε μια κλασική προσέγγιση σχεδιασμού, η μελέτη αυτή αποτέλεσε περισσότερο ένα στρατηγικό όραμα και στόχος της ήταν η μεταμόρφωση της πόλης μέσα από σχεδιαστικές προτάσεις σε μητροπολιτική και αστική κλίμακα, ενισχύοντας αυτό που ήδη υπήρχε, αλλά μέσω μιας πιο σύγχρονης προσέγγισης. Στο όραμα του Ινστιτούτου Berlage (2004), τα Τίρανα ήταν μια μητρόπολη ακόμη υπό διαμόρφωση και όχι σε μετασχηματισμό. Η πόλη θεωρήθηκε ως ένα αρχιπέλαγος με διάσπαρτες κεντρικές περιοχές έξω από το κέντρο της πόλης. Οι προτάσεις και των δύο μελετών καταδεικνύουν, καλύτερα από οτιδήποτε, τα κύρια προβλήματα και τα χαρακτηριστικά των αστικών συνθηκών εκείνη την εποχή, καθώς και την προέλευση πολλών σημερινών προβλημάτων.

Παράλληλα την περίοδο αυτήν οργανώνονται μια σειρά από διεθνείς αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς, με σημαντικότερο τον πανευρωπαϊκό διαγωνισμό «Τίρανα: Μια Νέα Ευρωπαϊκή Πρωτεύουσα»(2003), που χρηματοδοτήθηκε από την γερμανική κυβέρνηση. Η πρόταση που πήρε το πρώτο βραβείο και ονομάστηκε το «Γαλλικό Σχέδιο» ήταν μια μεγαλεπίβολη αστική παρέμβαση, η οποία ενδυνάμωνε τη μνημειακότητα του κέντρου και επέμενε στην ενίσχυση του Βουλευτάρτου (Εικόνα 4.18). Από τις πιο σημαντικές προτάσεις που περιείχε ήταν η δραματική αλλαγή κλίμακας της πλατείας Σκεντέρμπεη, με νέες χρήσεις εμπορίου και αναψυχής και κυρίως με δέκα πύργους, ύψους 85 μέτρων, τοποθετημένους περιμετρικά της πλατείας, καθώς και έναν ακόμη πύργο μέσα στο αίθριο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.

Παρατηρείται γενικά μια τάση ανάπτυξης και μεταμόρφωσης της πόλης μέσω μεμονωμένων έργων, οι οποίες επικεντρώνονται στον επανασχεδιασμό κεντρικών περιοχών, ιδίως εκείνων που βρίσκονται κατά μήκος του κύριου άξονα της λεωφόρου ενώ η περιφέρεια και τα νεοσύστατα προάστια παραμελούνται εντελώς. Η έλλειψη προθυμίας να αντιμετωπιστούν τα αστικά προβλήματα με συστηματικό τρόπο οδηγεί σταδιακά στη δημιουργία παράλληλων πόλεων διπλού επιπέδου: της «πόλης της εμφάνισης», όπου υποτίθεται ότι εφαρμόζεται η νομοθεσία και άλλα πρότυπα διαβίωσης και υπηρεσίες, και την «κρυφή πόλη», όπου υπάρχει σιωπηρός συμβιβασμός ότι η εφαρμογή των ίδιων νομοθετικών προτύπων δεν είναι υποχρεωτική. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν έχουν γίνει περαιτέρω βήματα για τη δημιουργία νομικών ευκαιριών για προσιτή στέγαση.

Ο Δήμος, υποστηρίζοντας συχνά νεοφιλελεύθερες πρακτικές και επιχειρώντας να εντάξει την πόλη στο παγκόσμιο πολιτικοοικονομικό σύστημα, νομιμοποίησε την

εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα στη σφαίρα του πολιτικού, ενώ οι αστικές αναπλάσεις εξέφρασαν στο χώρο την εξουσία του δημάρχου και λειτούργησαν ως βάση για το πολιτικό του όφελος και τη διεθνή του αναγνώριση. Εδώ εντοπίζονται κάποιες ομοιότητες με τους εκσυγχρονισμούς που επεδίωξαν στο παρελθόν το αποικιακό, το φασιστικό και το σοσιαλιστικό καθεστώς. Με ανάλογους τρόπους που το όραμα του βασιλιά Αχμέτ Ζώγου αναφερόταν στην ιταλική αποικιοκρατία και το όραμα του Ενβέρ Χότζα στις σοβιετικές ή κινεζικές επιταγές, το όραμα του Έντι Ράμα αναφέρεται είτε σε ένα αντιφατικό δυτικό φαντασιακό είτε σε έναν αφαιρετικό αισθητισμό.

Από το 2010 έως σήμερα, η τάση στον κατασκευαστικό κλάδο και την αστικοποίηση έχει ηρεμήσει. Ένα νέο ρυθμιστικό σχέδιο αναμενόταν να εγκριθεί επίσημα το 2012, ωστόσο, αντικαταστάθηκε από ένα άλλο μόλις μετά από πέντε χρόνια, το 2017. Και τα δύο σχέδια ωστόσο, δεν αντιπροσωπεύουν μια πραγματική ποιοτική αλλαγή στη μεθοδολογία και σε αυτό που προτείνουν.

Η έλλειψη οργάνωσης και συνοχής στο αστικό τοπίο των Τιράνων μετά τη δεκαετία του '90 μπορεί να αποδοθεί στις απότομες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που συνέβησαν τα τελευταία 25 χρόνια (ALIAJ, et al., 2003). Η σημερινή μορφή των Τιράνων είναι αποτέλεσμα εκτεταμένων και βίαιων αλλαγών στην ιστορία της πόλης: η διαδοχή ξένων δυνάμεων μέχρι το 1945 ακολουθήθηκε από μια μακρά περίοδος απομόνωσης που προκλήθηκε από το σοσιαλιστικό καθεστώς του Ενβέρ Χότζα⁴. Η αλληλουχία αυτών των ιστορικών γεγονότων με τις συνεχείς διακοπές με το παρελθόν και την τάση διαγραφής των ιχνών που άφηνε κάθε νέος κατακτητής ή εγκατεστημένη κυβέρνηση (που συμβαίνει ακόμα και σήμερα), οδήγησαν σε μια πόλη χωρίς σαφή μορφολογία. Ο λόγος για αυτό μπορεί να εντοπιστεί στο γεγονός ότι οι ξένες δυνάμεις επέβαλαν πάντα νέα σημάδια στην πόλη, εξαλείφοντας, αλλά όχι διαγράφοντας εντελώς, όλες τις τοπικές πολιτιστικές εκφράσεις της. Αυτό οδήγησε σε μια πολύ αδύναμη ιστορική διαστρωμάτωση: τα περισσότερα από αυτά τα αλληλεπικαλυπτόμενα μορφολογικά στρώματα δεν είναι πλήρως ενσωματωμένα στον χώρο και επιβιώνουν μόνο με τη μορφή μνημείων και ορισμένων σχεδιασμένων τμημάτων της πόλης. (Εικόνα 8-1)

Σε δύομισι δεκαετίες, η μεταμόρφωση του αστικού χώρου των Τιράνων ήταν πιο έντονη από ποτέ. Η πόλη μετασχηματίζεται ως προς την εσωτερική της δομή και το μέγεθός της αλλά και ως προς στην τυπολογική της δομή. Οι διάφορες προσπάθειες που έγιναν τα τελευταία δέκα χρόνια για την δημιουργία μιας συνεκτικής πόλης σε αστική και μητροπολιτική κλίμακα, απέτυχαν λόγω της έλλειψης επαγγελματικής τεχνογνωσίας και διοικητικών ικανοτήτων για την αντιμετώπιση της ανάπτυξης της πόλης σε μητροπολιτική κλίμακα. Τα ρυθμιστικά σχέδια αυτής περιόδου αδυνατούν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τα πραγματικά προβλήματα. Η αδυναμία αυτή αποτυπώνεται στην κατάργηση των σχεδίων κάθε φορά που αλλάζουν τα πολιτικά

συμφέροντα. Τα τελευταία ρυθμιστικά σχέδια που εγκρίθηκαν το 2012 και το 2017, και τα δύο με την βοήθεια εξωτερικών παραγόντων, είναι ενδεικτικά ενός τέτοιου μη λειτουργικού συστήματος σχεδιασμού

4.4_Συμπεράσματα

Αυτή η σύντομη ιστορική επισκόπηση βοήθησε να κατανοηθεί ότι τα Τίρανα όπως πολλές πόλεις σε όλο τον κόσμο είναι μια πολύπλευρη πραγματικότητα. Ωστόσο, στις προηγούμενες παραγράφους προσπάθησα να δείξω τις ιδιαιτερότητες των Τιράνων ξεκινώντας από τις γεωγραφικές και ιστορικές συνθήκες, τη σχέση τους με τις κοινωνικές δομές και πώς αυτές αποτυπώνονται στη μορφολογία της πόλης. Η έλλειψη οργάνωσης και συνοχής στο αστικό τοπίο των Τιράνων μετά τη δεκαετία του '90 μπορεί να αποδοθεί στις απότομες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που συνέβησαν τα τελευταία 25 χρόνια (ALIAJ, et al., 2003). Η σημερινή μορφή των Τιράνων είναι αποτέλεσμα εκτεταμένων και βίαιων αλλαγών στην ιστορία της πόλης: η διαδοχή ξένων δυνάμεων μέχρι το 1945 ακολουθήθηκε από μια μακρά περίοδος απομόνωσης που προκλήθηκε από το σοσιαλιστικό καθεστώς του Ενβέρ Χότζα⁴. Η αλληλουχία αυτών των ιστορικών γεγονότων με τις συνεχείς διακοπές με το παρελθόν και την τάση διαγραφής των ιχνών που άφηνε κάθε νέος κατακτητής ή εγκατεστημένη κυβέρνηση (που συμβαίνει ακόμα και σήμερα), οδήγησαν σε μια πόλη χωρίς σαφή μορφολογία. Ο λόγος για αυτό μπορεί να εντοπιστεί στο γεγονός ότι οι ξένες δυνάμεις επέβαλαν πάντα νέα σημάδια στην πόλη, εξαλείφοντας, αλλά όχι διαγράφοντας εντελώς, όλες τις τοπικές πολιτιστικές εκφράσεις της. Αυτό οδήγησε σε μια πολύ αδύναμη ιστορική διαστρωμάτωση: τα περισσότερα από αυτά τα αλληλεπικαλυπτόμενα μορφολογικά στρώματα δεν είναι πλήρως ενσωματωμένα στον χώρο και επιβιώνουν μόνο με τη μορφή μνημείων και ορισμένων σχεδιασμένων τμημάτων της πόλης. (Εικόνα 8-1) Τα Τίρανα μετακινήθηκαν από τον οργανικό πυρήνα που δημιουργήθηκε στη μέση των αγροτικών πεδίων στον αφηρημένο κυρίαρχο χώρο του σοσιαλιστικού καθεστώτος, από δικτατορικές παρεμβάσεις σε αυθόρμητες αυτοσχέδιες παρεμβάσεις. από επεμβάσεις μεγάλης κλίμακας σε τοπικές επεμβάσεις μικρής κλίμακας, από την ενιαία πραγματικότητα στην πολλαπλή πραγματικότητα, από την γραμμική στην πολύπλοκη, από την εξαιρετικά αυστηρή εφαρμογή των κανόνων έως την ολική κατάργηση των κανόνων.

Αυτές οι φαινομενικά αντιφατικές δυαδικότητες αποτελούν τις ιδιαιτερότητες των Τιράνων που είναι διαφορετικές από πολλές άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, αλλά μάλλον παρόμοιες με άλλες βαλκανικές πόλεις. Τρία είναι τα κύρια σημεία διαφοράς: το θεμέλιο της πόλης κάτω από τον οθωμανικό ζυγό που κυριάρχησε στην Αλβανία μέχρι το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Η μακρά περίοδος της δικτατορίας και της απομόνωσης που ξεκίνησε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και διήρκεσε περισσότερο από τεσσεράμισι δεκαετίες. Τα βίαια αυθόρμητα

κύματα που εξερράγησαν μετά την κατάρρευση της δικτατορίας και κράτησαν για περισσότερες από δύο δεκαετίες. Αυτή η συγκεκριμένη κοινωνική κατάσταση δημιούργησε επίσης μια αρκετά συγκεκριμένη αστική κατάσταση που αναλύεται με περισσότερες λεπτομέρειες στα επόμενα κεφάλαια. Στα Τίρανα ένα μεγάλο μέρος του αστικού χώρου παράγεται από ανθρώπους και ξεφεύγει από τον έλεγχο των αρχών.

5_ Αυτοσχέδιες πρακτικές ως μηχανισμοί μετασχηματισμού και οικειοποίησης του αστικού χώρου: Η περίπτωση των συγκροτημάτων εργατικής κατοικίας

Όπως αναλύσαμε προηγουμένως, ο αστικός ιστός των Τιράνων έχει διαμορφωθεί τόσο από τις χωρικές πρακτικές της σοσιαλιστικής περιόδου όσο και από τις δραματικές αλλαγές που δρομολογούνται την μετασοσιαλιστική περίοδο. Μέχρι το 1990 η πόλη αναπτύσσεται μέσα από μια κεντρικά σχεδιασμένη πολιτική, η οποία ελέγχει όλες τις προεκτάσεις του αστικού χώρου. Η αστικοποίηση είναι ελεγχόμενη καθώς απαγορεύεται η εσωτερική μετανάστευσή ενώ οι στεγαστικές ανάγκες καλύπτονται από το σοσιαλιστικό σύστημα στέγασης, το οποίο αποτέλεσε την κύρια μορφή παραγωγής κατοικίας. Το σύστημα αυτό, όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια, ταυτίστηκε με ένα πολύ συγκεκριμένο μοντέλο κατοίκησης και με μια συγκεκριμένη φιλοσοφία οργάνωσης της κατοικίας σε επίπεδο γειτονιάς και πόλης. Ο χώρος που παράγεται αυτή την περίοδο είναι αφηρημένος και είχε ως στόχο την ομοιογένεια και την εξάλειψη των διαφορών.

Η κατάρρευση του καθεστώτος στην Αλβανία το 1989 συνοδεύεται από εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις σε σχέση με την ιδιοκτησία, το σχεδιασμό, τη ρύθμιση του αστικού χώρου. Εκτός από τη μετάβαση από μία κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία στην ελεύθερη αγορά, οι μεταρρυθμίσεις αυτές ενσωματώνουν το σύνολο της νεοφιλελεύθερης προσέγγισης που τη δεκαετία του '90 είναι κυρίαρχη σε παγκόσμιο επίπεδο. Η απορρύθμιση, η ιδιωτικοποίηση και η απόσυρση του κράτους από την παραγωγή κατοικίας έθεσαν νέα δεδομένα και για την παραγωγή του χώρου⁵. Ο αφηρημένος χώρος των συγκροτημάτων οργανωμένης δόμησης που κατασκευάστηκαν την Σοσιαλιστική περίοδο για την εργατική τάξη παρείχαν άφθονο κενό και ελεύθερο χώρο, όπου σε συνδυασμό με την απουσία δυνάμεων της αγοράς και την αδυναμία του κράτους να ελέγξει και να ρυθμίσει τον χώρο τα πρώτα χρόνια της μετάβασης δημιούργησαν τις ιδανικές συνθήκες για την εκδήλωση έντονων χωρικών και κοινωνικών μετασχηματισμών. Ωστόσο, όπως θα εξηγήσω στις επόμενες παραγράφους, οι μετασχηματισμοί αυτοί αποτέλεσαν ως επί το πλείστον μια άτυπη διαδικασία και συχνά οδηγήθηκαν από αυτοσχέδιες πρακτικές (ακόμη και όταν ξεκινάγαν από μια νόμιμη διαδικασία σχεδιασμού).

Σε αυτήν την ενότητα, επιχειρείται η διερεύνηση αυτών των πρακτικών σε σχέση με τους μηχανισμούς που τις παρακινούν και ποια είναι η ουσιαστική ποιότητα που τις χαρακτηρίζει. Σε δεύτερη φάση η έρευνα επικεντρώνεται σε 4 περιοχές μελέτης, στις οποίες εξετάζεται που έχουν δεχθεί τέτοιες επιχειρείται η κατηγοριοποίηση των μορφολογικών μοτίβων που γεννάνε.

5.1_Αρχές Σχεδιασμού των περιοχών εργατικής κατοικίας

Πριν προχωρήσουμε στους λόγους και τους μηχανισμούς που ενεργοποίησαν τέτοιες μετασχηματιστικές διαδικασίες στα συγκροτήματα εργατικής κατοικίας, κρίνεται απαραίτητο να κατανοήσουμε πως οι περιοχές αυτές σχεδιάστηκαν και κατασκευάστηκαν την σοσιαλιστική περίοδο. Ποιες είναι οι αρχές σχεδιασμού που τις διαπνέουν και ποια είναι τα χαρακτηριστικά του χώρου που παράγουν.

Η αρχιτεκτονική αυτών των συγκροτημάτων στην Αλβανία την σοσιαλιστική περίοδο ακολούθησε παρόμοια πορεία με το υπόλοιπο Ανατολικό Μπλοκ. Πέρα από κάποια συγκροτήματα κατοικιών που κατασκευάστηκαν τα πρώτα χρόνια σύμφωνα με το στυλ του σοσιαλιστικού ρεαλισμού που άνθισε στη Σοβιετική Ένωση, ο σχεδιασμός των συγκροτημάτων μαζικής κατοικίας στις αστικές περιοχές ακολούθησε σε μεγάλο βαθμό τις βασικές αρχές του Μοντέρνου κινήματος. Παρόλο που το στυλ του σοσιαλιστικού ρεαλισμού επηρέασε την αρχιτεκτονική των δημόσιων κτιρίων, δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί το ίδιο στις οικονομικές και στεγαστικές απαιτήσεις της εποχής, καθώς δεν είχε εκτελεστικές αξίες και δεν βοήθησε ως εργαλείο σχεδιασμού (Εικόνα 5.1). Αυτό αποτυπώνεται και στα πρότυπα σχεδιασμού που εφαρμόστηκαν στα συγκροτήματα αυτά, τα οποία ενσωμάτωναν τις βασικές αρχές του Μοντέρνου κινήματος, όπως την ελάχιστη κατοικία, τη τυποποίηση των κατοικιών και την οργανωμένη δόμηση. Παράλληλα, η εξέλιξη στην τεχνολογία των δομησιμων υλικών και η παραγωγή προκατασκευασμένων δομικών στοιχείων επέτρεψε ακόμα μεγαλύτερη τυποποίηση των κατοικιών και τη χρήση προτύπων (Standarts), τα οποία εφαρμόστηκαν στα συγκροτήματα μέσω ενός ενοποιητικού σχεδιασμού.

εικόνα 5.1_ Συγκρότημα "Shallvare" του Σοσιορεαλιστικού στυλ. Υλοποιημένο το 1951 από τον αρχ. G.Strazimiri (πηγή: Vladimir Misja, Alketa Misja (2004), σελ.61 κ)

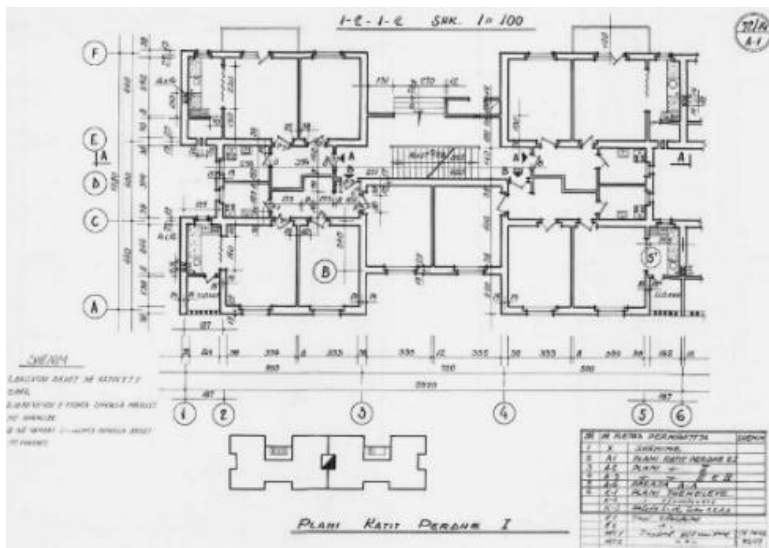
Την περίοδο αυτή ο σχεδιασμός και η παραγωγή του αστικού χώρου ακολουθούσε διοικητικούς κανόνες και οδηγίες από την εποπτεύουσα αρχή και το κομμουνιστικό κόμμα. Οι αρχιτέκτονες, οι μηχανικοί και οι ειδικοί οργανώνονται σε Ινστιτούτα Σχεδιασμού, τα οποία καθοδηγούνταν πολιτικά και έφεραν την ευθύνη για τον σχεδιασμό των οικιστικών συγκροτημάτων, αλλά και την οργάνωση του κτισμένου χώρου σε όλες τις κλίμακες. Οι αρχιτέκτονες που εργάστηκαν για τη διαμόρφωση αυτών των οικισμών αφιερώθηκαν στη δημιουργία οικονομικών τύπων κατοικίας και προσπάθησαν να σχεδιάσουν την ιδανική ελάχιστη μονάδα στην οργάνωση των λειτουργιών και στην οικονομία, ένα από τα κύρια ζητήματα του έργου των ορθολογιστών σχετικά με το πρόβλημα της κατοικίας.

Τα συγκροτήματα που σχεδιάζονται και κατασκευάζονται αυτήν την περίοδο ακολουθούν παρόμοια σχεδιαστική λογική. Συνήθως αποτελούνται από μια ή περισσότερες κτιριακές μονάδες που έχουν τοποθετηθεί κατά σειρά ή με κάποια άλλη διάταξη, τα οποία αποτελούνται από 4 – 5 ορόφους. Οι κτιριακές μονάδες οργανώνονται από ένα κατακόρυφο κλιμακοστάσιο το οποίο εξυπηρετεί συνήθως δύο διαμερίσματα σε κάθε όροφο, λύση που εφαρμόζεται στην πλειοψηφία των συγκροτημάτων, διότι κάθε κατοικία έχει δύο ελεύθερες πλευρές και έτσι εξασφαλίζεται καλύτερος και ευκολότερος φωτισμός και αερισμός. Η διάταξη αυτή επιπλέον εξυπηρετεί την οικονομικότερη εγκατάσταση των υδραυλικών και αποχετεύσεων ενώ τα κτίρια αυτά συνήθως δεν περιλαμβάνουν συστήματα κεντρικής θέρμανσης και υδραυλικές εγκαταστάσεις ζεστού νερού. Η πλειοψηφία των διαμερισμάτων, τα οποία η κυβέρνηση νοίκιαζε με ένα ονομαστικό ποσό, είναι δυο δωματίων, εμβαδού 51τ.μ. και προορίζονταν για μια 'μέση' οικογένεια (4 ή 5 ατόμων). Οι χώροι κατοίκησης σχεδιάζονται με τις ελάχιστες δυνατές διαστάσεις, σύμφωνα με τα πρότυπα σχεδιασμού που αναπτύχθηκαν στο 2ο CIAM στην Φρανκφούρτη, ως προτεινόμενες λύσεις για την μονάδα της «ελάχιστης» κατοικίας.

Οι κτιριακές αυτές μονάδες, η επανάληψη των οποίων σχηματίζει τα συγκροτήματα, λαμβάνουν ένα κωδικό όνομα και οργανώνονται σε ένα τεύχος, το οποίο λειτουργεί ως οδηγός για όλα τα αρχιτεκτονικά και πολεοδομικά τμήματα της περιφέρειας. Τα τμήματα αυτά αναλάμβαναν την εκπόνηση πολεοδομικών μελετών για τις περιοχές κατοικίας, οι οποίες μελέτες ευθυγραμμίζονταν πλήρως με τους στόχους των ρυθμιστικών σχεδίων. Ανάλογα με τις στεγαστικές και οικονομικές απαιτήσεις, αποφασίζεται ποιοι τύποι θα χρησιμοποιηθούν, οι οποίοι είτε με ελεύθερες διατάξεις είτε συνδυαζόμενοι μεταξύ τους δημιουργούσαν στοίχους σε σειρά ή τεθλασμένους και αυτοί με τη σειρά τους γειτονιές αφήνοντας άνετους ακάλυπτους χώρους ανάμεσα στα κτίρια με ευχάριστες προοπτικές. Γενικότερα οι διάφορες διατάξεις των κτιριακών όγκων του συγκροτήματος επηρεάζονται από διάφορους παραμέτρους όπως:

εικόνα 5.2_ Κατασκευή συγκροτήματος από προκατασκευασμένα πάνελ σκυροδέματος (Πηγή: National Technical Archive)

εικόνα 5.3: Τύποι κτιρίων. Πηγή: Μουσείο Kadare.

η ένταξη στην ευρύτερη περιοχή, η κυκλοφοριακή οργάνωση και ο ευνοϊκός προσανατολισμός. Παράλληλα, μελετούνταν κοινωφελείς και κοινόχρηστες εγκαταστάσεις και προβλέπονταν κατάλληλοι χώροι για τα υπόλοιπα κοινόχρηστα κτίρια.

Υιοθετήθηκε, έτσι, η μαζική οικοδόμηση κατοικιών με τυποποίηση και μερική εκβιομηχάνιση της κατασκευής. Η τυποποίηση αποτέλεσε όχι μόνο βασικό σχεδιαστικό εργαλείο, αλλά εξελίχθηκε και σε βασική ιδεολογική και πολιτική γραμμή. Όσοι αρχιτέκτονες επιχείρησαν να ξεφύγουν από την ομοιογένεια και να αναζητήσουν νέες μορφές, όπως ο Petraq Kolevica, Marks Velo, Koco Comi επικρίθηκαν από το καθεστώς, καθώς κύριος στόχος ήταν η τυποποίηση των μορφών και το χαμηλό κόστος κατασκευής. Έτσι, εφαρμόστηκε μια αρχιτεκτονική η οποία, αδιαφορώντας για τις τοπικές ιδιαιτερότητες, εν πολλοίς επιβλήθηκε με ισότιμους όρους σε όλη την Αλβανική επικράτεια. Τα γνωρίσματα του καθαρού αντικειμενικού ορθολογισμού εφαρμόστηκαν με απόλυτους όρους προκειμένου να ικανοποιούν αποκλειστικά συγκεκριμένες υλικές και λειτουργικές ανάγκες, δημιουργώντας για πολλούς ένα ανυπόφορο ομοιογενές περιβάλλον, στο οποίο είχε «ποινικοποιηθεί» η διακόσμηση και απαγορευόταν ο εξατομικευμένος σχεδιασμός και η έκφραση διαφορετικότητας. Αυτό το επίπεδο τυποποίησης επηρέασε καθοριστικά τη μορφή που πήραν οι περιοχές κατοικίας την περίοδο αυτήν. Οι κάτοικοι, από την άλλη, δεν είχαν καμία συμμετοχή στην όλη διαδικασία σχεδιασμού, αφού η επιλογή τους ήταν τυχαία και εξαρτιόταν καθαρά από κοινωνικά κριτήρια.

Πολεοδομική Οργάνωση

Σε αντίθεση με την Ανατολική και Δυτική Ευρώπη, όπου τα συγκροτήματα μαζικής κατοικίας χωροθετούνται περιφερειακά των πόλεων, στην Αλβανία διακρίνεται μια σαφής επιλογή οργάνωσης των συγκροτημάτων μέσα στον αστικό ιστό. Οι χώροι κατοικίας, ήταν ιδιαίτερα σημαντικοί χώροι για τις ιδεολογικές παρεμβάσεις της κομμουνιστικής περιόδου, τόσο σε επίπεδο σχεδιασμού και παραγωγής, όσο και σε επίπεδο αναπαραστάσεων. Η κατασκευή όμως, αποτελούσε μια ακριβή διαδικασία και η χώρα αυτήν την περίοδο απομονωμένη από τον υπόλοιπο κόσμο αντιμετωπίζει μεγάλο οικονομικό έλλειμμα. Η καθολική ή σχεδόν καθολική ισοπέδωσή του ιστορικού ιστού και η εξ' αρχής ανοικοδόμηση τέτοιων συγκροτημάτων, αύξανε το κόστος κατασκευής και ταυτόχρονα δημιουργούσε νέες ανάγκες στέγασης. Επειδή, όμως, βασική προτεραιότητα ήταν η ενίσχυση της η σοσιαλιστική εικόνας της πόλης, παρατηρεί κανείς συγκεκριμένες πολιτικές και σχεδιαστικές επιλογές ως προς την ένταξη των συγκροτημάτων αυτών στον αστικό ιστό.

Επομένως, μπορούμε να πούμε ότι η χωροθέτηση των συγκροτημάτων στην πόλη καθορίστηκε από 2 βασικούς παράγοντες :

α) τον οικονομικό

β) τον συμβολικό

Με βάση αυτά τα δυο κριτήρια παρατηρούνται 4 βασικές τυπολογίες ένταξης των συγκροτημάτων:

1) συγκροτήματα κατοικιών που οργανώνονται ως καθαρές πολεοδομικές ενότητες, κοντά στο κέντρο της πόλης, και αντικαθιστούν τον παλιό αστικό ιστό. Αυτά τα συγκροτήματα κατασκευάζονται στην αρχή της σοσιαλιστικής περιόδου, όπου η ενίσχυση της σοσιαλιστικής εικόνας της πρωτεύουσας αποτελούσε βασική προτεραιότητα για την κυβέρνηση.

συγκρότημα στα Τίρανα
πηγη: προσωπικός χάρτης επεξεργασίας

2) συγκροτήματα που οργανώνονται σε γραμμική διάταξη πάνω σε κύριους οδικούς άξονες. Αυτή είναι μια πολύ συνηθισμένη πρακτική σε όλες τις αλβανικές πόλεις, καθώς επιτυγχάνεται η ανάδειξη της σοσιαλιστικής εικόνας, ενώ η κατεδάφιση περιορίζεται σε λίγα κτίρια. Τέτοιου είδους επιλύσεις, όμως, δημιουργούν προβληματικούς αστικούς χώρους ενώ τα συγκροτήματα περιορίζονται μόνο στο δημόσιο χώρο του δρόμου. Επιπλέον, οι επιμήκεις κτιριακοί όγκοι περιφράζουν τον παλιό πολεοδομικό ιστό, δημιουργώντας έτσι νησίδες κατοικίας, οι οποίες έχουν μια πολύ διαφορετική ταυτότητα. Ο προπολεμικός αστικός ιστός αποτελείται, κυριώς, από μονώροφα σπίτια με ιδιωτική αυλή, τα οποία οργανώνονται με έναν λαβυρινθώδες τρόπο μεταξύ τους και για αυτό χαρακτηρίζονται και ως «πόλεις-λαβυρινθοί». Με την περίφραξη τους, οι περιοχές αυτές «κρύβονται» και δημιουργείται η ψευδαίσθηση πως η εργατική κατοικία συνεχίζεται στο εσωτερικό τους.

συγκρότημα στα Τίρανα
πηγη: προσωπικός χάρτης επεξεργασίας

3) συγκροτήματα που συμπληρώνουν τον παλιό αστικό ιστό. Και εδώ οι διάφορες διατάξεις γίνονται έτσι ώστε να αποφευχθεί η κατεδάφιση κάποιου κτίσματος με αποτέλεσμα να δημιουργούνται προβληματικά κενά και να μην εξασφαλίζονται κοινόχρηστοι συλλογικοί χώροι. Η διαλεκτική σχέση μεταξύ της συλλογικής κατοικίας και της ιδιωτικής δεν υπάρχει, καθώς η συλλογική κατοικία εκτονώνεται στον δημόσιο χώρο που της απομένει, ενώ η ιδιωτική είναι εσώκλειστη και εκτονώνεται στον ιδιωτικό περιφραγμένο κήπο της

4) μεγαλύτερου μεγέθους συγκροτήματα που οργανώνονται πιο περιφερειακά, σε αδόμητες εκτάσεις και δίπλα σε βιομηχανικές ζώνες. Οι περιοχές αυτές αποτελούν αυτοτελείς πολεοδομικές ενότητες, οι οποίες συγκροτούνται από μικρότερες ενότητες, με βάση την εκπαιδευτική μονάδα. Παρόλο, όμως, που τα συγκροτήματα αυτά τοποθετούνται στην περιφέρεια, δεν έχουν τον ίδιο χαρακτήρα όπως αντίστοιχα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας στην Δ. Ευρώπη, και αυτό οφείλεται και στο ότι έχουν οργανωμένες λειτουργίες εσωτερικά τους αλλά και στο ότι το μέγεθος των αλβανικών πόλεων είναι πολύ μικρό σε σχέση με τα αντίστοιχα Δυτικά ομόλογα, με αποτέλεσμα να εξασφαλίζεται η σύνδεση με το κέντρο.

συγκρότημα στα Τίρανα
πηγη: προσωπικός χάρτης επεξεργασίας

συγκρότημα στα Τίρανα
πηγη: προσωπικός χάρτης επεξεργασίας

Συμπεράσματα

Ο σχεδιασμός του αστικού χώρου κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου υιοθέτησε μια *tabula rasa* προσέγγιση, αγνοώντας τις αναφορές σε ιστορικές και τοπικές επιρροές προς όφελος της λειτουργίας, της τυποποίησης, των σύγχρονων υλικών και τεχνικών κατασκευής. Στόχος ήταν η ομοιογένεια του χώρου και η εξάλειψη των διαφορών μεταξύ των διαφορετικών τάξεων για την κατασκευή μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Οι περιοχές εργατικής κατοικίας ως εστίες συλλογικού χώρου σύμφωνα με τις ιδέες της σοσιαλιστικής κοινωνικής προόδου, εκφράστηκαν σχεδιαστικά από τις βασικές αρχές του Μοντέρνου κινήματος. Με βάση αυτές τις αρχές, η κυβέρνηση κατέλαβε τη γη και ως εκ τούτου, η κατάτμηση της γης και η ιδιωτική ιδιοκτησία δεν μπορούσαν να επιβάλλουν περιορισμούς. Επομένως, για να δημιουργηθεί ο συλλογικός χώρος, τα νέα συγκροτήματα σχεδιάστηκαν σαν να μην υπήρχαν προηγούμενα στρώματα. Η χωρική αυτή πρακτική παρήγαγε ένα αφηρημένο απόλυτο χώρο, όπου η αφθονία των αστικών κενών και των ελεύθερων χώρων που χαρακτήρισαν αυτή την περίοδο, οδήγησαν την μεταβατική περίοδο στην εμφάνιση ποικίλων αστικών επεμβάσεων από τους χρήστες.

5.2_ Διαδικασίες Μετασχηματισμού και Οικειοποίησης

Αιτίες

Μέχρι στιγμής, περιέγραψα την λογική σχεδιασμού και παραγωγής του χώρου την σοσιαλιστική περίοδο, ο οποίος είχε ως στόχο την ομοιογένεια και την εξάλειψη των διαφορών. Οι αυτοσχέδιες επεμβάσεις που αναπτύσσονται μετά τη δεκαετία του '90 άρχισαν να μετασχηματίζουν και να προσθέτουν νέα χωρικά επίπεδα και διαφορές στα συγκροτήματα και στον χώρο που περιλάμβαναν. Όπως θα αναλύσουμε παρακάτω, υπήρχαν αρκετοί λόγοι που οδήγησαν σε αυτές τις μετασχηματικές διαδικασίες.

Πρώτον, η αλλαγή της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης και ο νόμος για την ιδιωτικοποίηση της κατοικίας. Με το νόμο N.7652/1992 το κρατικό στεγαστικό απόθεμα, το οποίο συνίστατο από 200.00 διαμερίσματα, εκ των οποίων τα 60.000 ήταν στα Τίρανα, μεταβιβάζεται στους πρώην μισθωτές έναντι ενός χαμηλού ποσού ή και δωρεάν, μετατρέποντάς τους από ενοικιαστές σε ιδιοκτήτες. Η ανταπόκριση του κόσμου στο νέο μέτρο ήταν άμεση και μέσα σε ένα χρόνο το 98% των κρατικών διαμερισμάτων της Αλβανίας ιδιωτικοποιήθηκαν, ενώ μέχρι το 2002 είχε ιδιωτικοποιηθεί το 99% των κρατικών διαμερισμάτων. Βασικός στόχος της μεταρρύθμισης αυτής, ήταν η διεύρυνση της ατομικής ιδιοκτησίας, η ανάπτυξη μιας ελεύθερης αγοράς ακινήτων, όπου η παραγωγή μετατίθεται πλέον στον ιδιωτικό τομέα, καθώς και η απόσυρση του κράτους από τη διαχείριση και τη διατήρηση των κρατικών διαμερισμάτων. Η αλλαγή αυτή της συνθήκης προσέφερε νέες δυνατότητες για τις οικογένειες να επενδύσουν τις οικονομίες τους και να διευρύνουν σταδιακά τα μικρού μεγέθους διαμερίσματά τους. Μπαλκόνια, δωμάτια, βεράντες κ.λπ. εξωθήθηκαν όσο επέτρεπαν οι συνθήκες (Εικόνες). Επιπλέον, με την απόσυρση του κράτους από την παροχή κατοικίας, αυτή εξαντλήθηκε σε ατομικό επίπεδο.

Δεύτερον, η στάση του πληθυσμού απέναντι στους κρατικούς θεσμούς. Η εμπειρία της αυταρχικής κρατικής εξουσίας στο διάστημα πριν το 1989 γεννά μεγάλες προκαταλήψεις απέναντι στο θεσμό του κράτους⁴⁸. Οι προκαταλήψεις αυτές ενισχύονται από το κλίμα διάλυσης και διαφθοράς που επικρατεί στον κρατικό μηχανισμό την περίοδο μετά το 1989. Οι ιδιοκτήτες των διαμερισμάτων θεωρούσαν πως έχουν το δικαίωμα να βελτιώσουν τα σπίτια τους χωρίς εμπόδια, αγνοώντας τόσο τους προγραμματικούς ελέγχους καθώς και τις οικοδομικές άδειες. Αρκετοί ήταν γνώριμοι με τους οικοδομικούς κανονισμούς όπως επίσης και την αδυναμία των νομοθετικών ρυθμίσεων ως προς τις μετατροπές και τις προσθήκες. Σε κάποιες περιπτώσεις οι προσθήκες πραγματοποιούνται κατόπιν συνεννόησης μεταξύ των κατοίκων, ενώ στις περιπτώσεις που αυτές επηρέαζαν τις περιουσίες των γειτόνων τότε οι αρχές καλούνταν να σταματήσουν κάθε ενέργεια. Εάν οι αρχές λάμβαναν

ειδοποίηση για παράνομη προσθήκη, αν αυτή είχε ήδη ολοκληρωθεί τότε συνήθως δεν προέβαιναν σε καμία ενέργεια απαλλοτρίωσης. Επιπλέον οι αυτοσχέδιες πρακτικές, λειτουργώντας ως υποκατάστατο της κρατικής παρέμβασης και συχνά υποκινούμενες από το ίδιο το κράτος, εξασφάλιζαν την κοινωνική ειρήνη με αμφίβολα όμως αποτελέσματα ως προς τις συνθήκες κατοικίας και την ποιότητα του παραγόμενου αστικού χώρου.

Τρίτον, σε πολλές περιπτώσεις ήταν επίσης ζήτημα ιδιοκτησίας, καθώς κατά τη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος, πολλές περιουσίες απαλλοτριώθηκαν χωρίς καμία αποζημίωση και τα σπίτια τους κατεδαφίστηκαν στο πλαίσιο της ανοικοδόμησης νέων συγκροτημάτων. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι άνθρωποι ισχυρίζονταν ότι ανοικοδομούσαν τα σπίτια τους (ή μερικές φορές ακόμη και πολυκατοικίες) στον ίδιο χώρο/ακίνητο, ή στα τμήματα των ακινήτων που παρέμεναν κενά μετά την κατασκευή των συγκροτημάτων κατά τη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος. Ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις, η κατάληψη της δημόσιας γης γινόταν μέσω διαφθαρτικών και ψευδών πρακτικών (ALIAJ, et al., 2003, pp. 65-70). Έτσι, το κομμάτι του παλιού αστικού ιστού που στο πλαίσιο της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης κατεδαφίστηκε για να χτιστούν τα νέα συγκροτήματα, άρχισε να αναβιώνει είτε στο κενό χώρο μεταξύ των συγκροτημάτων συλλογικής κατοικίας είτε κολλημένο σε αυτά. Αυτές οι νέες κατασκευές άρχισαν σταδιακά να γεμίζουν τον δημόσιο χώρο με νέες κατοικίες ή άλλες υπηρεσίες. Εκείνη την εποχή, η πρακτική αυτή νομιμοποιήθηκε στη δημόσια σφαίρα ως αντίδραση στο προηγούμενο καθεστώς.

Τέταρτον, στο πλαίσιο της ανοχής και της αδράνειας του κράτους, η δημόσια γη αποτέλεσε την πιο προσφέρουσα επιλογή για κατάληψη, καθώς οι πιθανότητες μελλοντικών προβλημάτων για τους αυθαιρετούχους ήταν πολύ μικρές. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις, οι κάτοικοι θεώρησαν τις επεκτάσεις και/ή τη συμπλήρωση του δημόσιου χώρου ως μια ευκαιρία να ξεκινήσουν μια νέα οικογενειακή επιχειρηματική δραστηριότητα: εμπορικές υπηρεσίες, εστιατόρια, καφετέριες, χώροι στάθμευσης, καταστήματα κλπ.

Πέμπτον, ο δημόσιος χώρος ο οποίος την σοσιαλιστική περίοδο ήταν στενά συνδεδεμένος με τις χωρικές πρακτικές του κράτους, τα πρώτα χρόνια της μετάβασης θεωρήθηκε ως μια επικράτεια που μπορούσε να καταπατηθεί ως αντίδραση στην προηγούμενη συνθήκη, που απέκλειε τους χρήστες από την χρήση του.

5.3_Περιπτώσεις μελέτης

Παραπάνω εξετάσαμε τους λόγους που ενεργοποίησαν τέτοιες μετασχηματικές διαδικασίες. Μετά τη δεκαετία του '90 η έννοια της ιδιοκτησίας και ο ανταγωνισμός στη διαχείριση του χώρου άλλαξαν δραστικά το αστικό τοπίο, οδηγώντας έτσι στην αναδιοργάνωση του εσωτερικού χώρου των συγκροτημάτων κατοικίας. Η αδυναμία ελέγχου και ρύθμισης του χώρου λόγω της αποτυχίας των κρατικών οργάνων, σε συνδυασμό με την ιδιωτικοποίηση, μεταφράστηκε από τους κατοίκους σε μια πληθώρα αστικών επεμβάσεων. Ο αφηρημένος χώρος της σοσιαλιστικής περιόδου με τους μεγάλους ανοιχτούς χώρους προσφέρθηκε για τις νέες αστικές επεμβάσεις, οι οποίες γέμισαν το χώρο με δραστηριότητες που έλειπαν πριν.

Προκειμένου να κατανοήσουμε τον τρόπο με τους οποίους αυτές οι μετασχηματικές διαδικασίες αναδύονται και ξεδιπλώνονται στο πεδίο του δημόσιου χώρου και της καθημερινότητας των περιοχών κατοικίας, η έρευνα μας εστιάζει σε 4 περιπτώσεις μελέτης. Η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται για να διερευνήσει τις διαδικασίες αυτές που λαμβάνουν χώρα στα Τίρανα αποτελεί μια ποιοτική έρευνα μέσω άμεσης παρατήρησης. Οι τέσσερις περιπτώσιολογικές μελέτες έχουν επιλεγεί για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και για την ικανότητά του να αναπαριστούν τα κύρια μορφολογικά πρότυπα ανάπτυξης που προσδιορίστηκαν την σοσιαλιστική και την μετασοσιαλιστική περίοδο. Βασικό κριτήριο ήταν η επιλογή περιοχών που την σοσιαλιστική περίοδο αποτέλεσαν περιοχές οργανωμένης δόμησης και αντιπροσωπεύουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά όχι μόνο ως προς τις σχεδιαστικές αρχές της σοσιαλιστικής περιόδου, αλλά και ως προς την ποιότητα του αστικού χώρου που παρήγαγαν. Τα συγκροτήματα αυτά και ο αστικός χώρος που περιλαμβάνουν δημιούργησαν την μετασοσιαλιστική περίοδο τις συνθήκες για την εκδήλωση αυτού του φαινομένου .

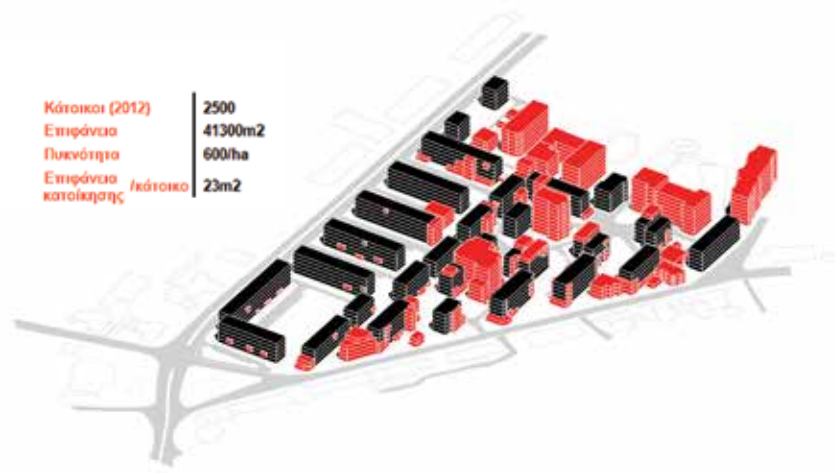
Περίπτωση 1

Η περιοχή αυτή βρίσκεται περιφερειακά του πρώτου δακτύλιου των Τιράνων, κοντά στην έξοδο της εθνικής οδού που ενώνει την πρωτεύουσα με το Δυρράχιο και ορίζεται από 2 κύριους δρόμους έντονης κυκλοφορίας, την Asim Vokshi και την Mine Peza. Η περιοχή αποτελεί ένα από τα λίγα δείγματα συγκροτημάτων οργανωμένης δόμησης που έχει κατασκευασθεί ως καθαρή πολεοδομική ενότητα κοντά στο κέντρο της πόλης αντικαθιστώντας εξολοκλήρου τον παλιό αστικό ιστό. Τέτοια συγκροτήματα κατασκευάστηκαν στην αρχή της σοσιαλιστικής περιόδου, όπου η ενίσχυση της σοσιαλιστικής εικόνας της πρωτεύουσας αποτελούσε βασική προτεραιότητα για την κυβέρνηση.

Ως προς την οργάνωση των κτιριακών όγκων σε επίπεδο γειτονιάς μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές δομές οργάνωσης, τη διάταξη κατά στοίχους και τη διάταξη κατά πυρήνες. Συγκεκριμένα, στο πάνω τμήμα του συγκροτήματος οι κτιριακοί όγκοι παρατάσσονται κυρίως κατά στοίχους, με μόνη εξαίρεση ένα κτίριο τύπου Γ το οποίο μαζί με τα γύρω κτίρια οργανώνει την πλατεία του συγκροτήματος. Το κάτω τμήμα από την άλλη, παρόλο που οι κτιριακοί όγκοι μεταξύ τους παρατάσσονται εν σειρά, σε γενική διάταξη δημιουργούν ένα μεγάλο οικοδομικό τετράγωνο, το οποίο εσωτερικά οργανώνει αυτοτελούς κτιριακούς όγκους.

Ωστόσο, όπως δείχνει το σχήμα 5.4, τα συγκροτήματα έχουν τροποποιηθεί μέσα από προσθήκες/παρασιτικές δομές που αναπτύσσονται πάνω στο σώμα των κτιρίων επεκτείνοντας έτσι την επιφάνεια κατοίκησης, καθώς και μέσα από νέες ανεξάρτητες δομές, οι οποίες είτε συμπληρώνουν τα κενά μεταξύ των κτιριακών μονάδων όπου υπάρχει ασυνέχεια, είτε ανεγείρονται σε αυτό που προηγουμένως ήταν ο ανοιχτός δημόσιος χώρος του συγκροτήματος. Τα στοιχεία δείχνουν ότι το 25% των κτιριακών μονάδων έχουν κατασκευαστεί κατά τη διάρκεια της μετασοσιαλιστικής περιόδου ενώ ο υπόλοιπος δομημένος χώρος αποτελείται από κτίρια της σοσιαλιστικής περιόδου. Οι μετασοσιαλιστικοί αστικοί μετασχηματισμοί συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό στην αλλαγή του αστικού τοπίου, καθώς όλα τα προηγούμενα κτίρια είχαν το πολύ 5 ορόφους, ενώ οι νέες πολυκατοικίες είναι όλες >6 ορόφων. Μια άλλη αξιοσημείωτη διαφορά μεταξύ των δύο περιόδων είναι η αλλαγή χρήσης γης, κυρίως στο ισόγειο. Παλαιότερα, περισσότερο από το 90% του ισογείου των συγκροτημάτων αυτών χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για οικιακούς σκοπούς. Ωστόσο με την μετάβαση στον καπιταλισμό, το ισόγειο επίπεδο έγινε ιδιαίτερα περιζήτητο για ιδιωτικές δραστηριότητες (λιανικό εμπόριο και υπηρεσίες). Αυτοί οι χώροι έχουν αναλάβει τον ρόλο που κάποτε είχαν οι δημόσιοι χώροι, αυτόν της κοινωνικής συνάντησης και συγκέντρωσης. Η προσθήκη νέων κτιρίων, οι επεκτάσεις στο κτιριακό όγκο των συγκροτημάτων, η αλλαγή χρήσης γης στο ισόγειο, η αύξηση της δραστηριότητας της πρόσοψης και η κατάληψη του δημόσιου χώρου από σταθ-

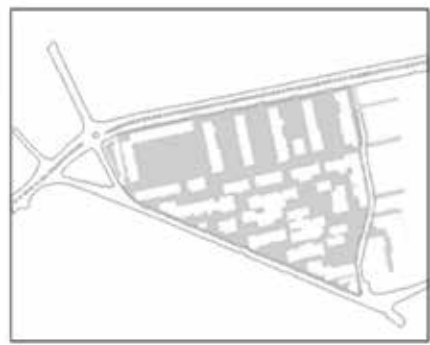
σσιαλιστική περίοδος
μετασσιαλιστική περίοδος

δομημένο-αδομητό

δημοσιος Χωρος
προσβασιμος και μη

σχήμα 5.4_προσωπικο αρχειο

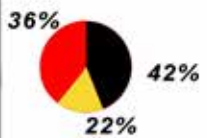
μευμένα αυτοκινήτα έχουν αλλάξει δραματικά τη σύνθεση του συγκροτήματος. Ενώ κατά τα σοσιαλιστικά χρόνια υπήρχε μόνο ελάχιστες εμπορικές δραστηριότητες σε αυτά τα τετράγωνα, σήμερα η χρήση γης στο ισόγειο έχει μετατραπεί από κυρίως οικιακή σε μη οικιακή δραστηριότητα.

Περίπτωση 2

Η περιοχή αυτή βρίσκεται στο κέντρο της πρωτεύουσας, πάνω στην κεντρική λεωφόρο Zogou, και είναι ένα από τα πιο ακριβά σημεία της πόλης για αγορά ή ενοικίαση ακινήτων. Τα συγκροτήματα εργατικής κατοικίας οργανώνονται σε γραμμική διάταξη πάνω σε κύριους οδικούς άξονες. Όπως αναλύσαμε προηγουμένως, αυτή η επιλογή αποτέλεσε μια πολύ συνηθισμένη χωρική πρακτική την σοσιαλιστική περίοδο που στόχος ήταν η ανάδειξη της σοσιαλιστικής εικόνας, ενώ παράλληλα η κατεδάφιση των παλιών κατοικιών περιοριζόταν σε λίγα κτίρια. Ο επιμήκης κτιριακός όγκο περιφράζουν τον παλιό αστικό ιστό, δημιουργώντας εσωτερικά τους νησίδες κατοικίας, οι οποίες έχουν μια πολύ διαφορετική ταυτότητα. Παράλληλα νέες κατασκευές συμπληρώνουν τα κενά όπου υπάρχει ασυνέχεια κατά μήκος της περιμέτρου ή ανεγείρονται εσωτερικά του συγκροτήματος σε αυτό που προηγουμένως ήταν ανοιχτός δημόσιος χώρος ή αντικαθιστώντας τις παλιές κατοικίες. Η δόμηση είναι αρκετά πυκνή, όπου σχεδόν το 36% των μονάδων έχουν κατασκευαστεί την σοσιαλιστική περίοδο, εκ των οποίων μόνο ένα κτίριο είχε εμπορική δραστηριότητα εκείνη την εποχή, ενώ περίπου το ίδιο ποσοστό μονάδων έχουν προστεθεί στο δομημένο περιβάλλον της περιοχής από το 1991. Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο είναι ότι οι επεκτάσεις στην όψη των συγκροτημάτων εμφανίζονται από την πίσω πλευρά και όχι από την πλευρά του δρόμου. Παράλληλα, ο δημόσιος χώρος είναι ιδιαίτερα κατακερματισμένος, όπου το 1/3 είναι σχεδόν μη προσβάσιμος. Ουσιαστικά τα συγκροτήματα αυτά περιορίζονται μόνο στο δημόσιο χώρο του δρόμου. Όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, έτσι και εδώ το ισόγειο επίπεδο διαμορφώνεται από εμπορικές δραστηριότητες και χώρους υπηρεσιών και αναψυχής.

προσοβαλιστική περίοδος
 σοσιαλιστική περίοδος
 μετασοβαλιστική περίοδος

δομημένο-αδομητό

δημοσιος χώρος
 δι'προσβασιμος και μη

σχήμα 5.5_προσωπικο αρχείο

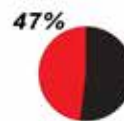
Περίπτωση μελέτης 3

Η περιοχή αυτή βρίσκεται από την κάτω μεριά του ποταμού Λάνα πάνω στην Λεωφόρο Bajram Lumi. Τα συγκροτήματα εργατικής κατοικίας σε αυτή την περιοχή της πρωτεύουσας οργανώνονται λίγο πιο σπασμωδικά, όπου βασική σχεδιαστική επιλογή αποτέλεσε η συμπλήρωση του παλιού αστικού ιστού. Και εδώ οι διάφορες διατάξεις γίνονται έτσι ώστε να αποφευχθεί η κατεδάφιση κάποιου κτίσματος με αποτέλεσμα να δημιουργούνται προβληματικά κενά και να μην εξασφαλίζονται κοινόχρηστοι συλλογικοί χώροι. Πλέον ο παλιός αστικός ιστός έχει αντικατασταθεί πλήρως από νέες κατασκευές, οι οποίες έχουν συμπληρώσει ακόμα περισσότερο τον κενό χώρο. Οι νέες κατασκευές είναι νέες πολυώροφες πολυκατοικίες ή μικρότερες κατοικίες ή είναι χώροι που αναπτύσσουν άλλες δραστηριότητες ειδικά περιμετρικά των οδικών αξόνων. Η δόμηση είναι αρκετά πυκνή, όπου ο δομημένος χώρος αποτελεί το 62% του συνολικού χώρου. Αυτό που είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον σε αυτήν περίπτωση είναι ότι ενώ οι νέες κατασκευές καλύπτουν συνολικά σχεδόν την ίδια επιφάνεια με τα συγκροτήματα εργατικής κατοικίας, ωστόσο απλώνονται πολύ περισσότερο στον χώρο, κατακερματίζοντας τον δημόσιο χώρο σε μικρότερους χώρους. Επιπλέον ο δημόσιος χώρος καταλαμβάνεται από πληθώρα δραστηριοτήτων και σχεδόν ο μισός είναι μη προσβάσιμος. Ως προς τα συγκροτήματα εργατικής κατοικίας, και εδώ εμφανίζονται οι ίδιου τύπου επεμβάσεις στο σώμα των κτιριακών μονάδων όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις. Όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις, έτσι και εδώ το ισόγειο επίπεδο διαμορφώνεται από εμπορικές δραστηριότητες και χώρους υπηρεσιών και αναψυχής.

Κάτοικοι (2012)	2250
Επιφάνεια	37533m ²
Πυκνότητα	600/ha
Επιφάνεια κατοίκησης /κάτοικο	39 m ²

σοσιαλιστική περίοδος
μετασοσιαλιστική περίοδος

δομημένο-αδομητό

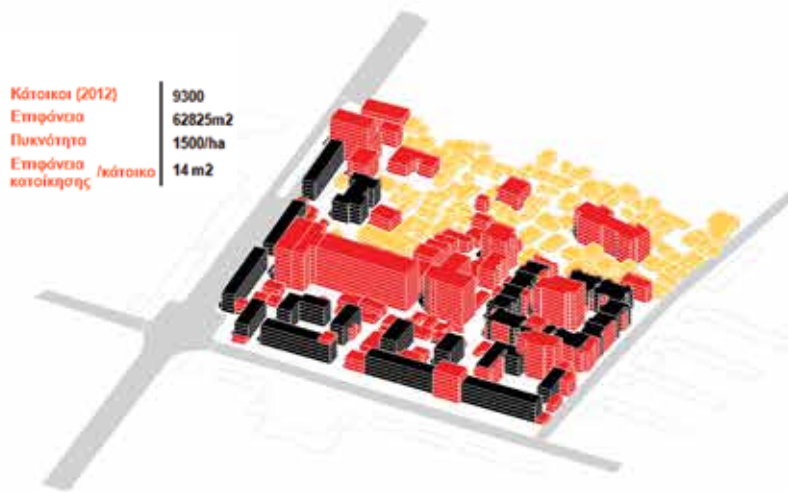
δημοσιος χωρος
προσβασιμος και μη

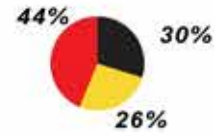
Περίπτωση μελέτης 4

Η περιοχή αυτή βρίσκεται στα όρια του πρώτου δακτύλιου και από την πάνω μεριά ορίζεται από την κεντρική λεωφόρο Kanaje. Η περιοχή φέρνει έντονα χωρικά χαρακτηριστικά και από τις 3 περιόδους παραγωγής χώρου. Τα συγκροτήματα εργατικής κατοικίας οργανώνονται περιμετρικά των βασικών αξόνων σε γραμμική διάταξη σύμφωνα με την σχεδιαστική επιλογή που αναφέραμε στην περίπτωση 2, ενώ εσωτερικά οργανώνονται κατά στίχους και σε ένα μεγάλο σχεδόν τετράγωνο σχήμα στην κάτω πλευρά. Παρόλο που η περιοχή φέρει χαρακτηριστικά οργανωμένης δόμησης αυτή σταματά λίγο πιο μέσα από τους βασικούς άξονες όπου συνεχίζεται ο παλιός αστικός χώρος.

Όπως φαίνεται από το σχήμα 5.7 οι νέες κατασκευές αναπτύσσονται κυρίως στον κενό χώρο των συγκροτημάτων εργατικής κατοικίας, είτε συμπληρώνοντας τα κενά μεταξύ των κτιριακών μονάδων όπου υπάρχει ασυνέχεια, είτε ανεγείρονται σε αυτό που προηγουμένως ήταν ο ανοιχτός δημόσιος χώρος του συγκροτήματος. Ο παλιός αστικός ιστός, ο οποίος χαρακτηρίζεται από ένα οργανικό σχήμα και στενά δρομάκια δεν αφήνει περιθώρια για κατάληψη του χώρου. Ωστόσο, προσφέρει δυνατότητες αντικατάστασης του από νέες πολυώροφες κατασκευές η οποίες λόγω αδυναμίας ελέγχου των εποπτικών αρχών την περίοδο κατασκευής τους κάνουν την μέγιστη δυνατή χρήση του προσφερόμενου χώρου, μειώνοντας έτσι τον δημόσιο κενό χώρο στο ελάχιστο δυνατό. Σύμφωνα με το διάγραμμα οι νέες κατασκευές αποτελούν την κύρια μορφή δομημένου χώρου, ενώ ο δημόσιος χώρος εμφανίζεται ιδιαίτερα κατακερματισμένος, Ως προς τα συγκροτήματα εργατικής κατοικίας, και εδώ εμφανίζονται οι ίδιου τύπου επεμβάσεις στο σώμα των κτιριακών μονάδων όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις.. Όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις, έτσι και εδώ το ισόγειο επίπεδο διαμορφώνεται από εμπορικές δραστηριότητες και χώρους υπηρεσιών και αναψυχής.

προσοσιαλιστική περίοδος
σοσιαλιστική περίοδος
μετασοσιαλιστική περίοδος

δομημένο-αδομητό

δημοσιος χώρος
προσβασιμος και μη

σχήμα 5.7_προσωπικο αρχαιο

Κατηγορίες επεμβάσεων

Μέσα από την ανάλυση των παραπάνω περιπτώσεων μελέτης, ο μετασχηματισμός και η οικειοποίηση του χώρου προκύπτει από 2 συγκεκριμένες κατηγορίες επεμβάσεων.

- Ανεξάρτητες δομές που συμπληρώνουν τον δημόσιο αστικό χώρο. Οι δομές αυτές είναι ως επί το πλείστον νέες κατοικίες (βίλες ή πολυώροφα κτίρια πολυκατοικιών), γκαράζ, εμπορικές υπηρεσίες ή άλλες δραστηριότητες όπως εστιατόρια, καφετέριες, παρκινγκ, καταστήματα, ανοιχτές αγορές κλπ. Αυτές οι συμπληρωματικές δομές σταδιακά αλλοίωσαν και ανασύνθεσαν τους προκαθορισμένους κενούς χώρους, ή σε πολλές περιπτώσεις ακόμη και τον κατακερμάτισαν σε μικρότερους χώρους. Έτσι, σταδιακά ο αφηρημένος χώρος γέμισε με νέες δραστηριότητες, με ζωή, και το σημαντικότερο με νέο νόημα.

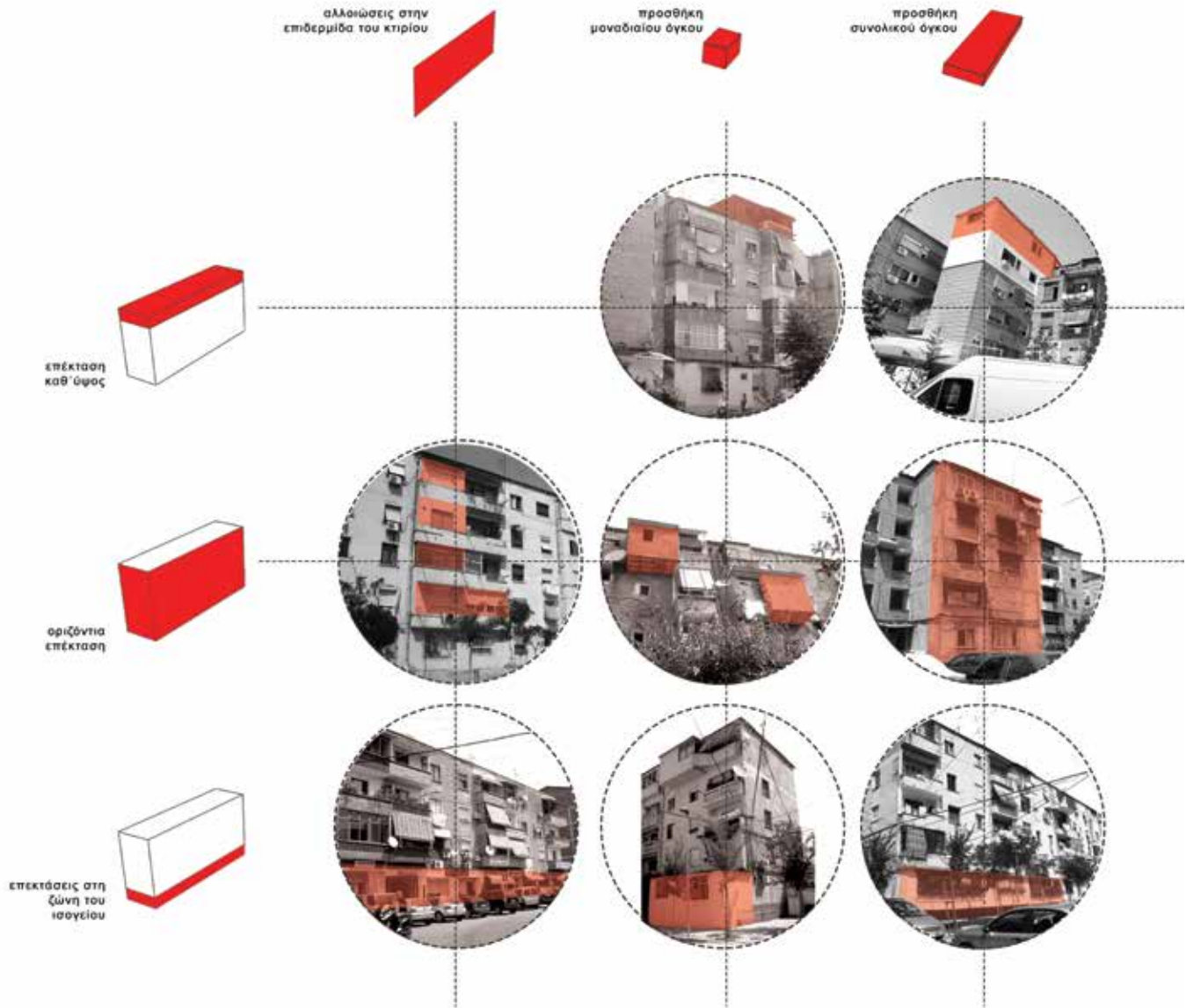
- Παρασιτικές δομές που αναπτύσσονται στο κατασκευαστικό πλαίσιο των συγκροτημάτων και αφορούν επεκτάσεις προς τα έξω και προσθήκες με στόχο τη μεγαλύτερη δυνατή διεύρυνση του εσωτερικού της κατοικίας ή την ανάπτυξη υπηρεσιών ή εμπορικών δραστηριοτήτων κυρίως στο ισόγειο. Οι επεκτάσεις αυτές ενσωματώνουν τον υπαίθριο χώρο του εξώστη στο εσωτερικό χώρο του διαμερίσματος τον οποίο επεκτείνουν προς τα έξω. Η διαδικασία αυτή πραγματοποιείται είτε σε συγκεκριμένους ορόφους, όπου οι προσθήκες έχουν χαρακτηριστικά μονάδας είτε σε όλο το ύψος του κτιρίου, όπου οι κάτοικοι πολλών διαμερισμάτων συνεννοούνται και κατασκευάζουν από κοινού ένα σύστημα πρόσθετων εξωστών στην όψη του κτιρίου. Μια άλλη περίπτωση επέκτασης εντοπίζεται στο δώμα αυτών όπου προστίθεται ολόκληρος όροφος. Οι δομές αυτές δημιουργούν ένα νέο επίπεδο προγραμματισμένων και μη επεμβάσεων, οι οποίες με τον χρόνο τείνουν να αφομοιωθούν από τα πλαίσια πάνω στα οποία αναπτύσσονται. Η διαδικασία αυτή, η οποία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ανεξάρτητα από την παρουσία των προσχεδιασμένων πλαισίων, .

Ενώ στη προηγούμενη κατηγορία, είναι η μορφή του δημόσιου κενού χώρου που οδηγεί τη εγκατάσταση αυτών δομών, σε αυτήν την περίπτωση είναι η μορφή και αρχικές σχεδιαστικές αρχές του πλαισίου που καθοδηγεί την ίδια διαδικασία. Οι επεμβάσεις αυτές δηλώνουν μια πρόθεση διαφοροποίησης από την επαναληψιμότητα και ομοιομορφία που αποτελεί κυρίαρχη επιλογή στα συγκροτήματα αυτά. Για το λόγο αυτό, οι αυτοσχέδιες πρακτικές δεν μπορεί να θεωρηθούν ανεξάρτητες από τις προηγούμενες σχεδιαστικές πρακτικές που δημιούργησαν τις συνθήκες για να αναπτυχθούν, δηλαδή τα πλαίσια και η κατάσταση του κενού που προκύπτει από αυτά τα πλαίσια (Εικόνα 4.51).

κατηγορίες επεμβάσεων

παρασιτικές δομές- προσθήκες πάνω στον υφιστάμενο κτηρικό όγκο

σχήμα 5.8_προσωπικο αρχαιο

Ανεξάρτητες νέες δομές

συμπλήρωση του υπάρχοντος κτιριακού όγκου

σε ελεύθερη διάταξη στον υπαίθριο χώρο

Επιπλέον, διακρίνεται μια συγκεκριμένη λογική που καθοδηγεί τον τρόπο με τον οποίο οι αστικές επεμβάσεις των κατοίκων μετασχηματίζουν τον χώρο. Υπάρχουν τουλάχιστον 2 εν δυνάμει χώροι που οι πρακτικές αυτές μπορούν να αναπτυχθούν.

Αρχικά ο παλιός αστικός χώρος, ο οποίος δεν απαλλοτριώθηκε την σοσιαλιστική περίοδο αλλά πλαισιώθηκε και κρύφτηκε από τα νέα συγκροτήματα μαζικής κατοικίας. Την μετασοσιαλιστική περίοδο ο χώρος αυτός πολλές φορές αντικαθίσταται από νέες κατασκευές, οι οποίες επί τω πλείστον αποτελούν πολυώροφες πολυκατοικίες. Σε περιπτώσεις απαλλοτρίωσης των παλιών κατοικιών από το σοσιαλιστικό κράτος, οι πρώην κάτοικοι επαναδιεκδικούν τον χώρο, ανοικοδομώντας εκ νέου τα σπίτια τους (ή μερικές φορές ακόμη και πολυκατοικίες) στον ίδιο χώρο ή στα τμήματα των ακινήτων που παρέμεναν κενά μετά την κατασκευή των συγκροτημάτων. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως αυτή η πρακτική σε πολλές περιπτώσεις ήταν ψευδής και νομιμοποιήθηκε μέσα από διαφθαρτικές διαδικασίες. Έτσι, το κομμάτι του παλιού αστικού ιστού που στο πλαίσιο της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης καταδαφίστηκε για να χτιστούν τα νέα συγκροτήματα, άρχισε να αναβιώνει είτε στο κενό χώρο μεταξύ των συγκροτημάτων συλλογικής κατοικίας είτε κολλημένο σε αυτά. Αυτές οι νέες κατασκευές άρχισαν σταδιακά να γεμίζουν τον δημόσιο χώρο με νέες κατοικίες ή άλλες υπηρεσίες. Εκείνη την εποχή, η πρακτική αυτή νομιμοποιήθηκε στη δημόσια σφαίρα ως αντίδραση στο προηγούμενο καθεστώς.

Δεύτερον, στον χώρο των συγκροτημάτων μαζικής κατοικίας που χτίστηκαν κατά την διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος. Ο προηγούμενος αφηρημένος σχεδιασμένος δημιουργήσε ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη επεμβάσεων και νέων κατασκευών είτε πάνω στα συγκροτήματα είτε στο ενδιάμεσο δημόσιο χώρο μεταξύ των συγκροτημάτων. Ο χώρος γέμισε από νέες δομές (κυρίως πολυκατοικίες, αλλά όχι μόνο) οι οποίες είτε αναπτύσσονται σε στενή σχέση με τα συγκροτήματα συμπληρώνοντας τον κενό χώρο που αφήνουν μεταξύ τους ειδικά στις περιπτώσεις που αυτά διατάσσονται γραμμικά, είτε ανεγείρονται στον κενό δημόσιο χώρο που αφήνουν τα συγκροτήματα αυτά μεταξύ τους σύμφωνα με το σχεδιαστικό μοντέλο που οργανώθηκαν. Την ίδια στιγμή, τα ίδια τα κατασκευαστικά πλαίσια των συγκροτημάτων γέμισαν από προσθήκες και παρασιτικές δομές οι οποίες οργανώνουν ένα νέο επίπεδο μορφών πάνω στο υφιστάμενο, αποδομώντας και ανασυνθέτοντας την αρχική μορφή τους. Στην περίπτωση αυτή, αυτού που επωφεληθήκαν από αυτήν την κατάσταση ήταν οι κάτοικοι των διαμερισμάτων. Αυτό μεταφράστηκε σε κοινωνικές εντάσεις μεταξύ των πρώην και των νεότερων ιδιοκτητών. Οι κυβερνήσεις και η πολιτική δεν ήταν σε θέση να διαχειριστούν και να εξισορροπήσουν αυτές τις νέες και άγνωστες κοινωνικές δυναμικές. Είναι σημαντικό να πούμε ότι δεν είναι απαραίτητο όλα αυτά τα επίπεδα βρίσκονται ταυτόχρονα στην ίδια περιοχή.

Πλέον, η νεόδμητη μορφή και ο τρόπος ζωής σε αυτές τις γειτονιές αντιπροσώπευαν το εντελώς αντίθετο από αυτό που υποτίθεται ότι θα δημιουργούσε ο απόλυτος σχεδιασμός (Εικόνες 4.58, 4.60). Οι επεμβάσεις αυτές, οι οποίες αποτέλεσαν και ένα είδος αντίδρασης στον απόλυτο αφηρημένο σχεδιασμό της προηγούμενης περιόδου, αναπαριστούν ένα νέο είδος χώρου που κινείται μεταξύ του σχεδιασμένου και του αυθόρμητου/αυτοσχέδιου χώρου .

5.4_ Συμπεράσματα: Δυνατότητες Οικειοποίησης και παραγωγής διαφορικού χώρου

Μετά την ανάλυση για τους λόγους, τις λειτουργίες και τον τρόπο με τον οποίο οι νέες χωρικές πρακτικές μετασχηματίζουν τον χώρο στις περιοχές εργατικής κατοικίας την μετασοσιαλιστική περίοδο, αξίζει τώρα να εξερευνήσουμε κατά πόσο οι μετασχηματιστικές αυτές διαδικασίες αποτελούν διαδικασίες οικειοποίησης του χώρου και αν οδηγούν στην παραγωγή ενός διαφορικού χώρου σύμφωνα με την θεωρία του Lefebvre που αναλύσαμε στο δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο.

Τα συγκροτήματα εργατικής κατοικίας, όπως αναλύσαμε, αποτέλεσαν την σοσιαλιστική περίοδο ιδιαίτερα σημαντικοί χώροι για ιδεολογική παρέμβαση, τόσο σε επίπεδο σχεδιασμού και παραγωγής, όσο και σε επίπεδο αναπαραστάσεων. Ο χώρος που παράγεται αυτή την περίοδο είναι χώρος αφηρημένος που είχε ως στόχο την ομοιογένεια και την εξάλειψη των διαφορών. Παρόλο που ο Lefebvre μίλησε για τον αφηρημένο χώρο ως τον χώρο του καπιταλισμού, ωστόσο υπάρχουν εντυπωσιακές ομοιότητες όσον αφορά την παραγωγή του χώρου στις σοσιαλιστικές χώρες. Ακόμα κι αν ο οικονομικός σχεδιασμός διέφερε στις σοσιαλιστικές χώρες, εφαρμόζοντας «το κριτήριο του χώρου – ή, πιο συγκεκριμένα, το κριτήριο της χωρικής πρακτικής – σε κοινωνίες με «σοσιαλιστικό» τρόπο παραγωγής» (Lefebvre 1997, σ. 54), ο Henri Lefebvre σχολιάζει ότι το σοσιαλιστικό μοντέλο δεν διέφερε ουσιαστικά από τα αντίστοιχα καπιταλιστικά. Όπως σημειώνει ο Lefebvre (2009, σ. 206), «όσον αφορά την αντιμετώπιση του χώρου, το «μοντέλο» του (σοβιετικού τύπου) κρατικού σοσιαλισμού προσφέρει μόνο μια ενισχυμένη και επιδεινωμένη εκδοχή του καπιταλιστικού «μοντέλου». Ο Lefebvre καταδίκασε τον κρατικό σοσιαλισμό, όπως τον αποκαλεί, γιατί όχι μόνο δεν κατάφερε να αμβλύνει τις χωρικές ανισότητες, αλλά αντιθέτως τις διεύρυνε σε έκταση και ένταση. Έβλεπε τον ίδιο τρόπο παραγωγής χώρου και στα δύο συστήματα, δύο «γραφειοκρατικά καθεστώτα ελεγχόμενης κατανάλωσης, προσανατολισμένα στην οικονομική ανάπτυξη». με το σοσιαλιστικό σύστημα να δίνει «έμφαση στη συλλογική κατανάλωση» (Stanek 2011, σελ. 64). Σύμφωνα με τον Lefebvre (1974): «Ο αφηρημένος χώρος είναι πολιτικός, εγκαθιδρύεται από το κράτος, είναι θεσμικός. Μοιάζει ομοιογενής, χωρίς απαραίτητα να είναι, έχει ως

τελικό στόχο την ομοιογένεια και την εξάλειψη των διαφορών”. Οι βασικές αρχές του Μοντερνισμού και της πολεοδομικής πρακτικής αυτής της περιόδου, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση και την κυριαρχία του αφηρημένου χώρου. Η παραγωγή του χώρου την σοσιαλιστική περίοδο ενσωμάτωνε αφαιρέσεις, επιδιώξεις και ιδεολογία. Οι χρήστες του χώρου είναι παθητικοί στις διαδικασίες παραγωγής του χώρου όπου ο κρατικός κεντρικός σχεδιασμός επέβαλε μια πλήρως προγραμματισμένη καθημερινή ζωή

Η κατάρρευση του σοσιαλιστικού καθεστώτος, που έλεγχε όλες τις δυνάμεις παραγωγής του χώρου, σηματοδότησε και την απελευθέρωση του χώρου από την κυριαρχία. Σύμφωνα με τον Lefebvre η οικειοποίηση του χώρου απαιτεί έναν χώρο απαλλαγμένο από την κυριαρχία. Όπως αναλύσαμε προηγουμένως, οι αυτοσχέδιες επεμβάσεις και ο μετασχηματισμός του χώρου τα πρώτα χρόνια της μετάβασης είναι αποτέλεσμα της απουσίας δυνάμεων της αγοράς σε συνδυασμό με την αδυναμία του κράτους να ελέγξει και να ρυθμίσει τον χώρο. Με την αλλαγή της συνθήκης, οι χρήστες του χώρου από παθητικούς δέκτες των διαδικασιών παραγωγής χώρου μετατρέπονται σε ενεργούς χρήστες. Υπό αυτήν την έννοια οι αυτοσχέδιες πρακτικές που μετασχηματίζουν τον χώρο αυτήν την περίοδο αποτελούν διαδικασίες οικειοποίησης. Εδώ, η οικειοποίηση του χώρου μέσα από αυτοσχέδιες επεμβάσεις εμφανίζεται ως ο μετασχηματισμός του χώρου με στόχο να εξυπηρετήσει τις ανάγκες και τις δυνατότητες των χρηστών που τον οικειοποιούνται και απαιτεί την έννοια της ιδιοκτησίας αλλά με την μορφή της κατάληψης. Η έννοια της οικειοποίησης του Lefebvre, συνδέεται και με το αίτημά του για το δικαίωμα στην πόλη, Δεδομένου ότι η διεκδίκηση του δικαιώματος στην πόλη σημαίνει επίσης και διεκδίκηση του δικαιώματος στην κατοίκηση, υπό αυτή την έννοια, η οικειοποίηση του χώρου συμβαίνει με τη μορφή καταλήψεων. Επομένως, αυτήν την περίοδο δημιουργήθηκαν οι συνθήκες στον χώρο και στον χρόνο για παραγωγή ενός διαφορεικού χώρου μέσω των διαδικασιών οικειοποίησης.

Ο διαφορικός χώρος προκύπτει από αντιφάσεις στον αφηρημένο χώρο και μέσω διαδικασιών οικειοποίησης του από τους χρήστες του χώρου. Απαιτεί την ενεργή συμμετοχή των χρηστών, οι οποίοι μέσα από διαδικασίες οικειοποίησης παράγουν χώρους που εξυπηρετούν τις ανάγκες τους, σε αντίθεση με τον κυρίαρχο χώρο που εξυπηρετεί τις υπάρχουσες δυνάμεις και τις απαιτήσεις του αφηρημένου χώρου. Το ζήτημα της συμμετοχής είναι ζωτικής σημασίας για την οικειοποίηση και την παραγωγή του διαφορικού χώρου.. Ο διαφορικός χώρος είναι το αντίθετο του αφηρημένου χώρου και αναπαριστά την δυνατότητα παραγωγής νέων κοινωνικών σχέσεων που επιτυγχάνεται από τη «ριζική ρήξη μεταξύ της ιστορικής και οικονομικής σφαίρας που έλεγχαν την παραγωγή του χώρου μέχρι τότε» (Lefebvre 1991 [1974]: 75) Εδώ, ο «Διαφορικός Χώρος» συγκεντρώνει διαφορές προς την ομοιογένεια του αφηρημένου χώρου μέσω της οικειοποίησης και αυτοδιαχείρισης

(Lefebvre, 2003; Harvey, 2014). Υποδεικνύει έναν χώρο κοινωνικής διαφοράς, όπου οι άνθρωποι και οι κοινότητες είναι σε θέση να συνειδητοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες, απαλλαγμένες από τους περιορισμούς του κράτους και του κεφαλαίου. Ο διαφορικός χώρος επομένως, αντιπροσωπεύει έναν νέο τύπο παραγωγής χώρου ο οποίος δεν σχεδιάζεται και διαχειρίζεται από το κράτος αλλά κατευθύνεται από τους χρήστες. Αντιτίθεται στην εξουσία και δίνει έμφαση στην αυτοδιαχείριση. Είναι χώρος που παράγεται κατά τη διάρκεια της συνεργασίας και του ανταγωνισμού μεταξύ των χρηστών του χώρου. Η έννοια του διαφορικού χώρου αναφέρεται στους εν δυνάμει χώρους παρά στους υφιστάμενους. Αναζητά έναν εντελώς νέο τύπο κοινωνικού χώρου που αντιστέκεται στις υπάρχουσες συνθήκες που παρέχει ο αφηρημένος χώρος. Υπό το πρίσμα αυτό, ο διαφορικός χώρος δεν μπορεί να είναι ένας κεντρικά σχεδιασμένος χώρος, αλλά ένας χώρος ο οποίος υφίσταται διαδικασίες οικειοποίησης από τους ίδιους τους χρήστες του χώρου.

Οι επεμβάσεις των κατοίκων στα συγκροτήματα εργατικής κατοικίας αποτελούν μια μορφή διαφορικού χώρου σύμφωνα με την παραπάνω θεωρία. Με την απόσυρση του κράτους από την παραγωγή και την διαχείριση του χώρου των συγκροτημάτων αυτών, οι κάτοικοι ενεργοποιούνται είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο και μέσα από διαδικασίες οικειοποίησης μετασχηματίζουν τον αφηρημένο χώρο προκειμένου να βελτιώσουν τους χώρους διαβίωσης τους. Μέσα από αυτοσχέδιες επεμβάσεις, αλλάζουν την αισθητική του χώρου κατοίκησης, τον φέρνουν πιο κοντά στον τρόπο ζωής τους και μετασχηματίζουν τον ομοιογενή χώρο. Οι αυτοσχέδιες πρακτικές επομένως οδηγούν στην οικειοποίηση του χώρου αφηρημένου χώρου που το μετατρέπεται σε έναν σύνθετο διαφορικό χώρο μέσα από μετασχηματικές διαδικασίες (χάραξη και συμπλήρωση του χώρου εντός των πλαισίων που προηγούνται). Ως εκ τούτου, ο ο διαφορικός χώρος εμφανίζεται ως μια ενότητα βιωμένων και αντιληπτών χώρων που υποδηλώνουν χωρική πρακτική η οποία όταν οικειοποιείται από τους χρήστες του οδηγεί σε ετερογενείς χώρους και σχέσεις. Είναι ενδιαφέρον ότι οι μετασχηματιστικές αυτές διαδικασίες αντικατοπτρίζουν από τη μία τις αλλαγές στην κοινωνικοοικονομική κατάσταση και τον αδύναμο δημόσιο έλεγχο, και από την άλλη την σύγκρουση με το παρελθόν: τα στερημένα δικαιώματα ιδιοκτησίας κατά τη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος. Με αυτή την έννοια, οι μετασχηματικές αυτές διαδικασίες μπορεί να θεωρηθεί ως μια διαδικασία απορρυθμίσσης του χώρου, ως μια επανασύνθεση ή αποσύνθεση του χώρου, όπου η οικειοποίηση του χώρου συμβαίνει μέσω μιας πολύπλοκης και προσαρμοστικής συμπεριφοράς

Βιβλιογραφία

Βιβλία, επιστημονικά άρθρα

Ξένα

-Aliaj Besnik (2003b), Albania: A short history of housing and urban development models during 1945-1990, in: Aliaj Besnik (ed.) (2003), Making Cities Work! ENHR, p.24-45.

-Aliaj Besnik (ed.) (2003a), Making Cities Work!, ENHR

-Aliaj Besnik, Lulo Keida, Myftiu Genc (eds.) (2003), Tirana. The challenge of urban development, Cetus

-Aliaj, B., Shutina, D., & Dhamo, S. (2010). Between Energyband the Vacuum: Co-PLAN and Urban Planning in Albania. Tirane: POLIS.

-BARBER, R. 2013. Making Do: Tactical Urbanism and Creative Placemaking in Transitional Christchurch, New Zealand. Murdoch University

-BERTAUD ALAIN (2006), Urban development in Albania: the success story of the informal sector, 8875

-BERTUZZO, E. 2009. Fragmented Dhaka. Analysing everyday life with Henri Lefebvre's Theory of Production of Space, Franz Steiner Verlag

-BRENNER, N. & ELDEN, S. (eds.) 2009. State, Space, World. Henri Lefebvre, selected essays: University of Minnesota Press.

-BUTLER, C. 2003. Law and the Social Production of Space. Doctor of Philosophy, Griffith University, Queensland.

-BUTLER, C. 2012. Henri Lefebvre: spatial politics, everyday life and the right to the city, Routledge; New York.

-CENZATTI, M. 2008. Heterotopias of difference. In: DEHAENE, M. & DE CAUTER, L. (eds.) Heterotopia and the City. Public space in a postcivil society. Routledge.

-CUNNINGHAM, F. 2010. Triangulating utopia: Benjamin, Lefebvre, Tafuri. City, 14, 268-80.

-DEBORD, G. 1961. Internationale situationniste, no. 6, August 1961.

-DEBORD, G. 1963. The Situationists and the New Forms of Action in Politics or Art. In: MCDONOUGH, T. (ed.) Guy Debord and the Situationist International. Texts and Documents MIT Press; Massachusetts.

-Derek Hall(1987b) , Albania chapter 3, in: Andrew H. Dawson (ed.) (1987)Planning in Eastern Europe, Croom Helm

-DEVISME, L. 2008. Lefebvre and the Question of Centrality. In: CHAIRS OF ARCHITECTURE THEORY AT THE FACULTY OF ARCHITECTURE ETH ZURICH AND TU DELFT (ed.) Conference Paper for Rethinking Theory, Space and Production: Henri Lefebvre Today. 11-13th

November 2008. Delft University of Technology.

-Dino, Blerta; (2020) Post-socialist Urban and Social Transformations in Tirana, Albania: Understanding Morphological Processes and Urban Growth. Doctoral thesis (Ph.D), UCL (University College London).

-Dino, Blerta & Karimi, Kayvan & Griffiths, Sam. (2016). Autocratic planning systems challenged by unregulated urbanisation: Urban transformation in post-socialist Tirana, Albania.

-Dino, Blerta & Griffiths, Sam & Karimi, Kayvan. (2017). THE POST-SOCIALIST URBAN TRANSFORMATION OF TIRANA IN HISTORICAL PERSPECTIVE: Mapping the ideological dimension of urban growth..

-Dorina Pojani, Maintenance and Management of Communist-Era Privatized Flats and New Condominiums in Tirana: Legal Requirements and Actual Practices

-Dorina Pojani, TIRANA: CITY PROFILE, Delft

-GOTTDIENER, M. 2010. The Social Production of Urban Space, University of Texas Press.

-ELDEN, S. 2004. Understanding Henri Lefebvre. Theory and the Possible, Continuum; London.

-Eled Fagu, Anisa Qorri, «Urban Transformations of Totalitarian Space in Tirana Skanderbeg Square», International Journal of Science and Research (IJSR), Volume 8 Issue 2, February 2019, pp. 1466-1477, https://www.ijsr.net/get_abstract.php?paper_id=ART20195404

-Enver Faja(2008), Kush e drejton urbanistikën shqiptare, (Tiranë: UFO Press,).

-Enver Faja, Gjenezja e Arkitekturës moderne dhe e realizmit socialist në Shqipëri, në vitet 1945-1980 <http://botimetshqiptare.soup.io/since/95243098>

-FORD, S. 2005. The Situationist International. A User's Guide, Black Dog Publishing; London.

-FOUCAULT, M. 1984 [1967]. Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias, Architecture, Mouvement, Continuité.

-GILBERT, L. & DIKEC, M. 2008. Right to the City. Politics of Citizenship. In: KIPFER, S., GOONEWARDENA, K., SCHMID, C. & MILGROM, R. (eds.) Space, Difference, Everyday Life. New York: Routledge.

-HAMEDINGER, A. 1997. Space, structure, and action as categories of development theory. A discussion of Giddens, Giddens, Foucault und Lefebvre, Campus Verlag; New York.

-HARTKOOB ADRI (ed.) (2000), City made by people. The urban management approach. New ideas to manage urban realities, Volume 2, Co-PLAN.

- HARVEY, D. 1982. *The Limits to Capital*, University of Chicago Press; Chicago.
- HARVEY, D. 1985. *Consciousness and the Urban Experience: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization.*, Basil Blackwell; Oxford.
- HARVEY, D. 1996. *Justice, nature and the geography of difference*, Wiley- Blackwell.
- HARVEY, D. 2000. *Spaces of Hope*, Edinburgh University Press.
- HARVEY, D. 2008. *The right to the city*. *New Left Review* 53.
- HARVEY, D. 2012. *Rebel Cities*, Verso; London.
- HARVEY, D. & HARAWAY, D. 1995. *Nature, politics, and possibilities: a debate and discussion with David Harvey and Donna Haraway*.
- HUXTABLE, L. 1982. *Architecture View; Le Corbusier;s Housing Project -Flexible Enough to Endure*. *The New York Times*.
- IVESON, K. 2013. *Cities within the City: Do-It-Yourself Urbanism and the Right to the City*. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37, 941-956.
- JACOBS, J. 1961. *The Death and Life of Great American Cities*, Vintage Books.
- Julie Abitz (2006) *Post-socialist city development in Tirana*, Roskilde Universitetscenter 2006
- KIPFER, S. 2002. *Urbanization, Everyday Life and the Survival of Capitalism: Lefebvre, Gramsci and the Problematic of Hegemony*. *Capitalism Nature Socialism*, 13, 117-49.
- KIPFER, S. 2008. *How Lefebvre urbanized Gramsci: hegemony, everyday life, and difference*. In: GOONEWARDENA, K., KIPFER, S., MILGROM, R. & SCHMID, C. (eds.) *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*. Routledge; New York.
- KIPFER, S. 2009. *Why the urban question still matters* In: KEIL, R. & MAHON, R. (eds.) *Leviathan undone? Towards a political economy of scale*
- KIPFER, S., GOONEWARDENA, K., SCHMID, C. & MILGROM, R. 2008a. *Henri Lefebvre and Urban Everyday Life. In search of the possible*. In: KIPFER, S., GOONEWARDENA, K., SCHMID, C. & MILGROM, R. (eds.) *Space, Difference, Everyday Life*. New York: Routledge
- KLEMEK, C. 2004. *Urbanism as reform: Modernist planning and the crisis of urban liberalism in Europe and North America, 1945-1975*. Doctor of Philosophy Ph.D., University of Pennsylvania.
- Kostof, S. (1991). *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*. Thames and Hudson.
- LAFOND, M. A. 2010. *eXperimentcity. Cultivating sustainable development in Berlin's Freiräume*. In: HOU, J. (ed.) *Insurgent Public Space*. New York: Routledge.
- LEFEBVRE, H. 1968 [1940]. *Dialectical Materialism*, University of Minnesota Press.

- LEFEBVRE, H. 1991 [1947]. Critique of Everyday Life Volume 1, Verso; London.
- LEFEBVRE, H. 1991 [1974]. The Production of Space, Blackwell.
- LEFEBVRE, H. 1996 [1968]. The Right to the City. In: KOFMAN, E. & LEBAS, E. (eds.) Writings on Cities. Oxford: Blackwell.
- LEFEBVRE, H. 2000 [1971]. Everyday Life in the Modern World, Continuum; London.
- LEFEBVRE, H. 2002 [1961]. Critique of Everyday Life Volume 2, Verso; London.
- LEFEBVRE, H. 2003 [1970]. The Urban Revolution, University of Minnesota Press.
- LEFEBVRE, H. 2004 [1992]. Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life, Bloomsbury Academic.
- LEFEBVRE, H. 2005 [1981]. Critique of Everyday Life Volume 3, Verso; London.
- LEFEBVRE, H. 2014 [1973]-a. Toward and Architecture of Enjoyment. In: STANEK, L. (ed.) Toward and Architecture of Enjoyment. University of Minnesota Press.
- LEFEBVRE, H. 2014 [1973]-b. Toward and Architecture of Enjoyment, University of Minnesota Press; Minneapolis, USA.
- LEHTOVUORI, P. 2010. Experience and Conflict: The Production of Urban Space, Ashgate Publishing Limited; Surrey, England.
- LÖW, M. 2001. Raumsoziologie [Space sociology], Suhrkamp; Frankfurt am Main.
- Lawrence J. Vale, Thomas J. Campanella (eds) (2005) The Resilient City: How Modern Cities Recover from Disaster, Oxford University Press, USA
- Lowry, Ira S. (1993). Housing Privatization in Albania Draft. Washington, D.C.: Planning and Development Collaborative International (PADCO).
- Manahasa, Edmond & Ozsoy, Ahsen. (2017). Place Attachment in a Tirana Neighborhood: The Influence of the “Rebirth of the City” Project. A/Z : ITU journal of Faculty of Architecture. 14. 57-70. 10.5505/itujfa.2017.31932.
- MARTIN HEIDEGGER, «Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι», Εισαγωγή-Μετάφραση: Γιώργος Ξηροπαίδης, εκδόσεις ΠΛΕΘΡΟΝ, 2008
- Marcela Mele (2010) Transition stories: politics of urban living space in Tirana city region, university of hull
- MERRIFIELD, A. 2006. Henri Lefebvre. A Critical Introduction, Routledge; New York.
- MILGROM, R. 2008. Lucien Kroll. Design, difference and everyday life. In: KIPFER, S., GOONEWARDENA, K., SCHMID, C. & MILGROM, R. (eds.) Space, Difference, Everyday Life. New York: Routledge.
- MOORE, R. 2013. The beat of the city: Lefebvre and rhythmanalysis. Situations, V.

- NISHAT, A., SCHNEIDER, T. & TILL, J. 2011. Spatial Agency. Other Ways of Doing Architecture, London, Routledge
- NORBERG-SCHULZ, CHRISTIAN. The Concept of Dwelling: On the way to figurative architecture. New York: Rizzoli International Publications, Inc. 1985.
- JULIE ABITZ (2006) Post-socialist city development in Tirana, Roskilde Universitetscenter 2006
- KUYMULU, M. 2013. The Vortex of Rights: 'Right to the City' at a Crossroads. International Journal of Urban and Regional Research, 37, 923-940.
- LAWRENCE J. VALE, THOMAS J. CAMPANELLA (eds) (2005) The Resilient City: How Modern Cities Recover from Disaster, Oxford University Press, USA
- MARCELA MELE (2010) Transition stories: politics of urban living space in Tirana city region, university of hull
- PEREZ DE ARCE, RODRIGO: Πολεοδομικοί μετασχηματισμοί και η προσθετική αρχιτεκτονική, Urban Transformations and the Architecture of Additions, Architectural Design, 4-1978, (σελ. 237-266), Μετάφραση: Ν. Παπαμίχος στο Επι πόλεως
- PURCELL, M. 2014. Butler, Chris 2012 Henri Lefebvre: Spatial Politics, Everyday Life, and the Right to the City, reviewed by Mark Purcell
- PURCELL, M. 2012. Lefebvre's spatial vision of revolution
- PROTEVI, J. 2006. A Dictionary of Continental Philosophy, Yale University Press.
- PRODANOVIC, S. & KRSTIC, P. 2012. Javani prostor I slobodno delanje: Fuko vs. Lefevre [Public Space and Free Action: Foucault vs. Lefebvre]. Sociologija, 54, 423-436.
- ROSS, K. 1997. Henri Lefebvre on the Situationist International. Interview conducted and translated 1983 by Kristin Ross. October 79.
- RUPPERT, E. 2003. Lefebvre, Urban Revolution. Book Review. Canadian Journal of Sociology Online, September-October 2003,
- SADLER, S. 1998. The Situationist City, MIT Press; Cambridge, Massachusetts.
- SHANE, D. 2005. Recombinant urbanism: conceptual modeling in architecture, urban design, and city theory, Wiley; Hoboken, NJ.
- SHIELDS, R. 1998. Lefebvre, Love and Struggle: Spatial Dialectics, Routledge.
- SOJA, E. 1989. Postmodern Geographies, London, Verso.
- SOJA, E. 1996. Thirdspace: journeys to Los Angeles and other real-andimagined places, Blackwell.
- SOJA, E. 2010. Seeking Spatial Justice, Minneapolis, University of Minnesota Press.

- SCHNEIDER, T. & TILL, J. 2009. Beyond Discourse: Notes on Spatial Agency. Footprint. Delft Architecture Theory Journal, Spring 2009
- SCHMID, C. 2008. Henri Lefebvre's Theory of the Production of Space. In: KIPFER, S., GOONEWARDENA, K., SCHMID, C. & MILGROM, R. (eds.) Space, Difference, Everyday Life. New York: Routledge.
- SCHMID, L. 2013. Häuserkampf im Berlin der 1980er, Berlin-Story-Verl;Berlin.
- SCHRIJVER, L. 2011. Utopia and/or Spectacle? Rethinking Urban Interventions Through the Legacy of Modernism and the Situationist City. Architectural Theory Review, 16, 245-258.
- SCHMUELY, A. 2008. Totality, Hegemony, Difference. Henri Lefebvre and Raymond Williams. In: KIPFER, S., GOONEWARDENA, K., SCHMID, C. & MILGROM, R. (eds.) Space, Difference, Everyday Life. New York: Routledge.
- SJÖBERG, ÖRJAN (1992). "Albania: An Introduction." In The Reform of Housing in Eastern Europe and the Soviet Union, edited by Bengt Turner, József Hegedüs, and Iván Tosics, pp. 6–11. London: Routledge.
- STANEK, L. 2011. Henri Lefebvre on Space. Architecture, Urban Research, and the Production of Theory, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- THIESENHUSEN WILLIAM (2000), Recent reforms of the urban housing system in central and east Europe, Land Tenure Center, University of Wisconsin-Madison, working paper.
- TSENKOVA SASHA (2009), Housing policy reforms in post socialist Europe. Lost in transition, Physica-Verlag
- WOLFREYS, J. 2006. Modern European Criticism and Theory, Edinburgh University Press; Edinburgh.
- UNECE (2002), Country profiles on the housing sector. Albania, New York and Geneva, United Nations.
- Vladimir Misja, Alketa Misja (ed.) (2004), Veshtrim mbi situaten e banesave ne Shqiperi, Akademia e Shkencave e Shqiperise

Ελληνικά

- Άννη Βρυχεία (2003) Κατοίκηση και κατοικία, Διερευνώντας τα όρια της αρχιτεκτονικής, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Βαΐου, Μαντουβάλου, Μαυρίδου(2005-2006) Μεταλλαγές των ιδεών για την πόλη στον 20ο αιώνα, «Χάρτα των Αθηνών», Ε.Μ.Π
- Βαταβάλη Φερενίκη(Διδακτορικό 2010) «Νέες Γεωγραφίες Στην Ελληνοαλβα Μεθόριο Και Διαδικασίες Παραγωγής Κατοικίας :Ιωαννίνα και αργυροκαστρο μετα το 1989» , Ε.μ.π
- Βαταβάλη Φερενίκη, Τριάντης Λουκάς (2009), Αστικές πολιτικές και ο ρόλος των διεθνών οργανισμών στη μετασοσιαλιστική Αλβανία. Ζητήματα χωρικού σχεδιασμού στα Τίρανα και το Αργυρόκαστρο. Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τόμος Ι, σ.53-60.
- Καρύδης Δημήτρης Ν. (2006) Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας, Παπασωτηρίου
- Κομνηνός Ν. (1986) Θεωρία της Αστικότητας ΙΙΙ, Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα.
- Λέφας, Π., Αρχιτεκτονική και Κατοίκηση: από τον Heidegger στον Koolhaas, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα, 2008
- Σταύρος Σταυρίδης, Παναγιώτα Κουτρολίκου, Φερενίκη Βαταβάλη, Μαρία Κοπανάρη, Χριστίνα Μαραθού, Βασιλική Γκιζελή (2009), ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ, Ερευνητική εργασία ΕΜΠ
- Τριάντης Λουκάς (2010) Η κατασκευή της εικόνας της πόλης στα μετασοσιαλιστικά Τίρανα. Μια ανάλυση των προγραμμάτων ανάπτυξης του Δήμου Τιράνων (2000-2008) ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ , Νο17, 2010, 10-32
- Τριάντης Λουκάς (διάλεξη 2004/28) Τίρανα σε Χώρο Ανοιχτό ,ΕΜΠ
- Χαλίμι, Μιλέντι(διάλεξη 2014) Η εργατική κατοικία στην Αλβανία, ΕΜΠ

